

BEKE ALBERT

„EMBER KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL”

Barta János Madách értelmezéséről

Mikes International

Hága, Hollandia

2006.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományából tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-086-1

NUR 309

ISBN-13: 978-90-8501-086-9

© Mikes International 2001-2006, Beke Albert 1953-2006, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Jelen kötettel elkezdjük Beke Albert életművének elektronikus kiadását. A neves irodalomtörténész és kritikus a 2006. évi Mikes Tanulmányi Napok meghívott előadója. A kötet, amelynek címe »„EMBER KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL” — Barta János Madách értelmezéséről«, egyik mesterének Barta Jánosnak állít emléket. Az első írás Barta János születésének 100. évfordulója alkalmából a Debreceni Egyetemen tartott emlékülésen elhangzott beszéd kibővített változata, a második a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó gondozásában megjelent Barta János Madách-tanulmányait tartalmazó kötethez írott elemző utószó.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig az irodalom sorozatban:

1. **CSÓÓRI, Sándor & KÁNYÁDI, Sándor:** OGSÅ DETTE ER EUROPAS STEMME — To ungarske lyrikere av i dag (Norvégra fordította: Abrahamsen Odd & Sulyok Vince)
- **CSÓÓRI, Sándor:** MENNESKER, GRENER (Norvégra fordította: Abrahamsen Odd & Sulyok Vince)
- **CZIGÁNY, Lóránt:** ANGOL AZ ÚTLEVELEM, DE MAGYAR A BÜSZKESÉGEM
- **IGNOTUS, Pál:** BÖRTÖNNAPLÓM - EMLÉKIRATOK A HALOTTAK HÁZÁBÓL
- **ILLYÉS, Gyula:** DIKT I UTVAL (Norvégra fordította Knut Ødegård és Sulyok Vince)
- **KRSTIĆ, Boško:** KASTEL BERINGER - A BEHRINGER KASTÉLY
- **KRSTIĆ, Boško:** VODOLIJA - VÍZÖNTŐ
- **LADIK, Katalin:** A NÉGYDIMENZIÓS ABLAK
- **LADIK, Katalin:** FŰKETREC
- **LADIK, Katalin:** KIÚZETÉS ~ JEGYESSÉG
- **LADIK, Katalin:** IKAROSZ BICIKLIJÉN - Összegyűjtött versek (1962-1984)
- **KEMENES GÉFIN, László** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA, 1980
- **FERDINANDY, György** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR SZÉPPRÓZA ANTOLÓGIÁJA, 1982
- **BORBÁNDI, Gyula** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR ESSZÉÍRÓK ANTOLÓGIÁJA, 1986
- **BORBÁNDI, Gyula** (Szerk.): NYUGATI MAGYAR TANULMÁNYÍRÓK ANTOLÓGIÁJA, 1987
- **PASZTERNÁK, Borisz Leonyidovics:** KARÁCSONYI CSILLAG - Kései versek (1945-1960)
- **SEGESVÁRY, Viktor:** ÍFJÚKORI VERSEK ÉS ÍRÁSOK
- **SULYOK, Vince:** CÉLTALAN ÉG ALATT
- **SULYOK, Vince:** EGY ŐSZ ÖRÖK EMLÉKE
- **SULYOK, Vince:** FÉNYÖRVÉNY ÉLETÜNK - Szubjektív válogatás 44 év verseiből
- **SULYOK, Vince:** RÁMDÖNTÖTT VILÁG
- **SULYOK, Vince:** TEGNAPODBAN ÉLSZ
- **VATAI, László:** AZ ISTEN SZÖRNYETEGE ~ Ady lírája ~
- **VATAI, László:** ÁTSZÍNEZETT TÉRKÉP ~ Magyar változatok az újkorban ~
- **VOLD, Jan Erik:** JÉGCSAPIDŐ

Beke Albert (Nádudvar, 1934)

1956-ban szerzett magyar szakos tanári diplomát a debreceni egyetemen, ahol 1959-ben doktorált. Az Adyról írt könyvével 1997-ben szerzett Ph.D. fokozatot. Öt évig a Debreceni Egyetem Könyvtárában dolgozott, majd budapesti középiskolákban tanított. 1994-től a Károli Gáspár Református Egyetemen tanára lett. Nyugdíjbavonulása után a Környezetvédelmi Minisztérium főosztályvezetője volt. 1953 óta jelennek meg publikációi (Irodalomtörténeti művek és kritikák). 1995-ben megkapta a Táncsics Mihály Alapítvány 'Irodalmi Kritikusi Díj'-át. Eddig húsz kötete jelent meg (Adyról, Gyulai Pálról, Illyésről, Latinovitsról, Máráról, Mikszáthról stb.); az első önálló könyve csak 1994-ben jelenhetett meg.

Hága (Hollandia), 2006. június 21.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER’S PREFACE

With present volume we are commencing to publish electronically the oeuvre of Albert Beke, the well-known literary historian and critic, who is one of the guest speakers of this year’s Mikes Study Week. In this book entitled »O MAN, STRIVE ON, STRIVE ON, HAVE FAITH; AND TRUST! — On János Barta’s Madách interpretation« the author pays tribute to one of his great masters: János Barta.

The following volumes were published in the literary series of Bibliotheca Mikes International:

- **CSÓÓRI, Sándor:** PEOPLE, BRANCHES (Translated from Hungarian into Norwegian by ABRAHAMSEN, Odd & SÜLYOK, Vince)
- **CSÓÓRI, Sándor & KÁNYÁDI, Sándor:** THIS IS ALSO EUROPE’S VOICE (Translated from Hungarian into Norwegian by: ABRAHAMSEN, Odd & SÜLYOK, Vince)
- **CZIGÁNY, Lóránt:** “MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN” (in Hungarian)
- **IGNOTUS, Pál:** MY PRISON DIARY (in Hungarian)
- **ILLYÉS, Gyula:** SELECTED POEMS (Translated from Hungarian into Norwegian by: ØDEGÅRD, Knut & SÜLYOK, Vince)
- **KRSTIĆ, Boško:** THE BERINGER CASTLE (Bilingual: Serbian-Hungarian. Translated from Serbian into Hungarian by : RAJSLI, Emese)
- **KRSTIĆ, Boško:** AQUARIUS (Bilingual: Serbian-Hungarian. Translated from Serbian into Hungarian by : BESZÉDES, István and VARGA, Piroska)
- **LADIK, Katalin:** THE FOUR DIMENSIONAL WINDOW (in Hungarian)
- **LADIK, Katalin:** GRASS CAGE (in Hungarian)
- **LADIK, Katalin:** EXPELLED ~ ENGAGEMENT (in Hungarian)
- **LADIK, Katalin:** ON IKARIA’S BIKE - Collected poems [1962-1984] (in Hungarian)
- **LÁSZLÓ, Noémi:** ONE HUNDRED AND ONE (in Hungarian)
- **KEMENES GÉFIN, László (Ed.):** ANTHOLOGY OF HUNGARIAN POETS IN THE WEST, 1980 (in Hungarian)
- **FERDINANDY, György (Ed.):** ANTHOLOGY OF HUNGARIAN PROZE IN THE WEST, 1982 (in Hungarian)
- **BORBÁNDI, Gyula (Ed.):** ANTHOLOGY OF HUNGARIAN ESSAY IN THE WEST, 1986 (in Hungarian)
- **BORBÁNDI, Gyula (Ed.):** ANTHOLOGY OF HUNGARIAN TREATISE IN THE WEST, 1987 (in Hungarian)
- **PASTERNAK, Boris Leonidovich:** CHRISTMAS STAR – Late poems (1945-1960) (Translated from Russian into Hungarian by GÖMÖRI, György & SÜLYOK, Vince)
- **SEGESVARY, Victor:** EARLY POEMS AND WRITINGS (in Hungarian)
- **SÜLYOK, Vince:** UNDER AIMLESS SKY (in Hungarian)
- **SÜLYOK, Vince:** AN AUTUMN’S ETERNAL MEMORY (in Hungarian)
- **SÜLYOK, Vince:** LIGHT SWIRL LIFE — Subjective Selection from 44 Years’ Poems (in Hungarian)
- **SÜLYOK, Vince:** A WORLD KNOCKED OVER ON ME (in Hungarian)
- **SÜLYOK, Vince:** YOU LIVE IN YOUR PAST (in Hungarian)
- **VATAI, László:** GOD’S BEAST – Ady’s Lyre (in Hungarian)
- **VATAI, László:** REPAINTED MAP - Hungarian Variations in Modern Times (in Hungarian)
- **VOLD, Jan Erik:** ICICLE PERIOD (Translated from Norwegian into Hungarian by: SÜLYOK, Vince)

Albert Beke (Nádudvar, 1934)

Received a university degree in the field of Hungarian language and literature from the University of Debrecen in 1956. With his volume on Ady earns a Ph.D.-degree in 1997. He was with the University Library of Debrecen for five years, and then he taught in high schools in Budapest. From 1994 on he was with the Károli Gáspár Reformed University. After his retirement worked as head of department of the Ministry of Environment. Mr. Beke publishes since 1953. In 1955 he was awarded the Táncsics Mihály Foundation's *Literary Critic Prize*. He is the author of 20 books.

The Hague (Holland), June 21, 2006

MIKES INTERNATIONAL

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface</i>	<i>V</i>
BARTA JÁNOS ÉLETRAJZA	1
EMLÉKEZÉS A SZÁZ ÉVE SZÜLETETT BARTA JÁNOSRA	2
HOGYAN ÉRTELMEZI BARTA JÁNOS MADÁCHOT?	11
AZ ISMERETLEN MADÁCH	13
AZ ÚJ MADÁCH	20
AZ ÖREGKORI ÖSSZEGEZÉS	31

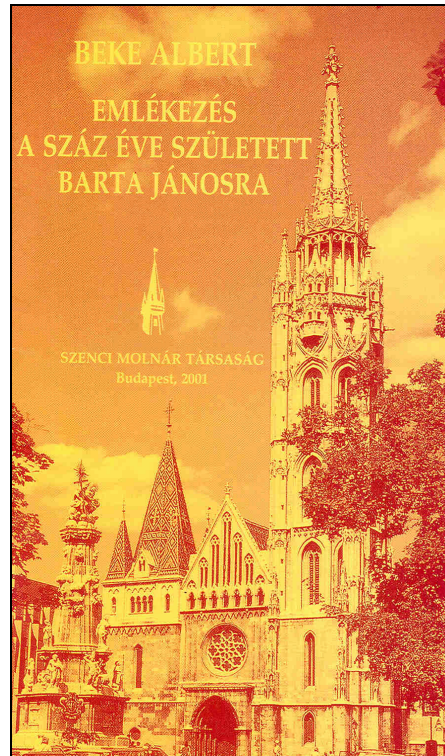
Barta János életrajza

(1901. augusztus 9., Szentes — 1988. április 18., Debrecen)

A gimnáziumot szülővárosában, az egyetemet magyar-német szakon Budapesten végezte. 1925 és 1927 között a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa. Negyedszázados középiskolai tanárkodás után Horváth János ajánlására kapott kinevezést a Pázmány Péter Tudományegyetemre (1942). 1951-től pedig a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető professzora (közben a Magyar Irodalomtudományi Intézet igazgatója, 1956-ban rektor). 1967-től az MTA levelező, 1982-től rendes tagja. Születése százéves évfordulóján a Debreceni Városi Önkormányzat és az Egyetem — az iskolateremtő nagy tudóst megörökítendő — emléktáblát helyezett el egykori lakóháza falán.

FŐBB MŰVEI: *Az ismeretlen Madách* (1931), *Madách Imre* (1942), *Arany János* (1952), *Élmény és forma* (1965), *Költők és írók* (1966), *Klasszikusok nyomában. Tanulmányok* (1976), *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések* (1981), *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről* (1985), *A pálya végén* (1987), *Ma, tegnap, tegnapelőtt* (1990).

Emlékezés a száz éve született Barta Jánosra

Beke Albert

Emlékezés a száz éve született Barta Jánosra

SZENCI MOLNÁR TÁRSASÁG

Budapest, 2001.

(ISBN 963 250 044 X)

Elhangzott rövidített változatban 2001. október 3-án a Debreceni Egyetemen tartott emlékülésen.

„Mélységes mély a multnak kútja.
Ne mondjuk inkább feneketlennek?
Még akkor is és talán éppen akkor,
ha kizárólag és egyedül az ember az, akinek
utjáról kérdés és szó esik...”

Thomas Mann regényének ezek a híres kezdő mondatai jutnak eszembe, amikor Barta Jánosról, erről a néhai jó mesterünkről kívánom pár gyalogjáró szóval elmondani nem is csak a magam személyes emlékeit, hanem több évfolyamnak a rá vonatkozó múlhatatlan emlékképeit. Mert hiszen mások is beszélhetnének most róla helyettem, de őket az Élet Ura sajnos már régen magához szólította. Beszélhetne most Kovács Kálmán, Kiss Ferenc, Juhász Béla, Bata Imre vagy Baranyi Imre is, de ők már örökre elhallgattak. Így hát helyettük is én mondom el, hogy mit jelentett nekünk Barta János, és milyennek láttuk őt még az ötvenes évek legelején.

Az én személyes legrégebbi emlékeimet negyvenkilenc év messzeségéből kell felidézniem, hiszen a Debrecenben végzett nyolc osztályos gimnázium után 1952-ben kerültem a város egyetemére, akkor voltam első éves, s Barta János pedig akkor töltötte ott a második évét. Közvetlen tanítványa ugyan csak harmadéves koromban lettem, hiszen ő a XIX. század második felét adta elő nekünk, mégis ismertem, illetve mindnyájan ismertük már első éves korunkban is, mert a magyar szakon akkor még kevés tanár volt. Bán Imre adta elő a régi magyar irodalmat, Juhász Géza a felvilágosodás korát, s a XX. századot pedig Kardos Pál. A világirodalmat pedig, úgy az egészet egybe véve, Koczogh Ákos tanította, aki ugyanekkor az *Építünk*, majd később az *Alföld* című folyóiratnak is a szerkesztője volt. A magyar irodalom különböző korszakaiból pedig a felejthetetlen Julow Viktor tartott rendkívül élvezetes, speciális kollégiumokat. S bár szervezetileg Hankiss János nem tartozott a Magyar Intézethez, mert hiszen 1945 után koholt politikai ok miatt megfosztották a katedrájától, és magát a francia tanszéket is fölszámolták, s Hankisst pedig, akit tanítványai mentettek meg a börtöntől, megalázó módon az Egyetemi Könyvtárba száműzték. Mégis rút hálátlanság volna róla megfeledkezni, hiszen ő nemcsak Balzacról tartott speciális kollégiumot, hanem az operatörténetből is múlhatatlan emlékezetű, rendkívül szórakoztató, élvezetes és hanglemezekkel fűszerezett kollégiumot vezetett, amelyre nemcsak a bölcsészek, hanem más karok hallgatói is eljártak.

Ennek a professzori karnak a tagjairól, legalábbis a többségükről; közel ötven év távlatából is azt kell mondanom, hogy nagy tudású, jó tanárok voltak. És Barta János ebből a színvonalas testületből is magasan kiemelkedett.

Milyenek láttuk mi őt akkor? Furcsa, nem furcsa: de legelőször is *öregnek* és *szigorúnak*. Mi, hallgatók, magunk között többnyire úgy emlegettük őt, hogy *az öreg Barta*. Vagy pedig, alacsony termete miatt *a kis Barta*. Pedig hány éves volt ő akkor?

Mindössze ötvenegy! Tehát egyáltalán nem volt öreg, csakhogy mi viszont tizennyolc és huszonkét év közöttiek voltunk.

Mi tette a szemünkben Bartát öreggé? Először is talán az öltözete. Ha visszagondolok rá, úgy emlékszem, hogy mindig sötétszürke öltönyöket hordott és rendkívül pedánsán öltözködött. Mindig úgy nézett ki, mintha skatulyából húzták volna elő. Persze akkoriban még nem is volt divat a mai lezserség: minden tanárunk igazi úriember módjára öltözködött. De azért Juhász Géza vagy Kardos Pál, akik pedig idősebbek voltak, mint Barta János, mégis inkább középszürke vagy világosabb szürke öltönyöket hordtak. Barta viszont mindig sötétbe hajló öltönyöket viselt és mellényt hordott. Soha nem láttam például pulóverben.

Aztán öregítette őt előttünk az is, hogy az előadásain mindig vállára borította a felöltőjét is. Az órákon soha nem szállt le a katedráról; tehát nem sétált a padosrok előtt vagy között; mint például a finn-magyar szótárt szerkesztő félelmetes nyelvész professzorunk, Papp István, hanem fönt ült a dobogón és évszaktól függően vállára borította vagy a télikabátját vagy az őszi felöltőjét. Tehát mi egy afféle fázós és félelmetes kis öregembert láttunk benne, akit azonban — a fiatalság szokásos szemtelensége és tiszteletlensége ellenére is — rendkívül tiszteltünk.

Az iránta való őszinte tiszteletünk abban is megmutatkozott, hogy amíg Juhász Gézát vagy Kardos Pált magunk között egyszerűen csak Géza bácsinak vagy Pali bácsinak emlegettük, addig soha, senkinek eszébe sem jutott, hogy Bartát — János bácsinak nevezze. Tudom ugyan, hogy Kovács Kálmán vagy Kiss Ferenc, akik aspiránsai voltak, évekkal később, amikor már maguk is tanárok voltak, János bácsinak szólították a mesterüket, de hallgató korukban erre a bizalmaskodásra ők sem mertek volna vetemedni.

Említettem az előbb, hogy professzorunkat nemcsak öreg Bartának, hanem — némi tiszteletlenséggel — a kis Bartának is hívtuk. Külső megjelenésében ugyanis alacsony termetű volt, s én ilyen vonatkozásban is,

de egész külső megjelenését, főként fejalkatát tekintve, valahogy mindig a Gyulai Pál reinkarnációját láttam benne. Ugyanis, ha megnézzük Gyulai öregkori fényképét vagy Glatz Oszkár róla készült kitűnő portréját, s aztán, ha szemügyre vesszük Horváth János közismert fényképét, akkor teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy egy és ugyanazon antropológiai típusnak a három különböző megjelenési formájával állunk szemben: alacsony termet, kockára emlékeztető fej, oldalra fésült rövid haj, ehhez a külső alkathoz járult mindhármuknál az életnek egy szigorú morális szemlélete. (Íróink közül ugyanehhez a típushoz tartozott Veres Péter!)

De Barta János — persze mutatis mutandis! — alapvető irodalomszemléletében is sok mindenben emlékeztetett Gyulaira. Nem véletlen, hogy mind az előadásaiban, mind a szemináriumokban oly sokszor hivatkozott Gyulaira. Barta Jánosnak például alapvető meggyőződése volt, hogy az irodalom legfontosabb feladata nem a társadalomnak és az osztályharcnak a marxizmus szempontjából való pártos ábrázolása, mint ahogyan ezt az ötvenes évek, de a későbbi évtizedek marxista korifeusai is hirdették, hanem az *esztétikai hatás* fölkelése. S egy irodalmi műnek az értékét mindig azon mérte, hogy a különböző esztétikai hatásformáknak mekkora bőségét és gazdagságát tudja bemutatni és kibontakoztatni.

Persze az esztétikai hatás az ő számára egyáltalán nem az öncélú gyönyörködtetést jelentette, hiszen felfogásában az esztétikai hatás magában rejti az élet melegét, a lélektani igazságot, a viszonyok változatosságát, az erkölcsi hatást, s mindezek eredményeképpen magát az embert, az emberi természetet, hiszen minden költői mű mélyebb és tartósabb hatása attól függ, hogyan tudja rajzolni az embert. Barta felfogásában tehát az esztétikai hatás egyáltalán nem zárja ki a mélyebb természetű hatásokat, sőt megköveteli őket és *azokra épül*. Rendíthetetlen meggyőződése volt, hogy minden írói mű egyik lényeges — de nem egyedüli! — létföltétele az illúziókeltés, vagyis a valóság illúziójának fölkelése, s az esztétikai hatás tehát részben ebből következik, és *ráépül a nem esztétikai hatásokra is*. (Ilyenek pl. az erkölcsiség, az eszmeiség, a valóságosság stb.)

Barta János mindig hangoztatta, hogy az illúziókeltés fogalmába nincs belefoglalva ezeknek a nem esztétikai hatásoknak az összessége, ellenben az illúzió felkeltéséhez és teljesebbé tételéhez hozzájárulnak, és így hatnak a mű egységes szövetében. Legfőbb céljának tehát mégiscsak az esztétikai hatás fölkelését tartotta, s nem látta elégnek az esztétikai hatáson kívüli hatásokat és szándékokat ahhoz, hogy igazi, magas művészi színvonalú műalkotás létrejöhessen.

Nem akarok itt esztétikai fejtegetésekbe bonyolódni, de a fentieket azért kellett mégis elmondanom, mert a Gyulait ismerők jól tudják, hogy ezek a nézetek eredendően Gyulai Páltól származnak. Jól emlékszem rá, hogy amikor *Az esztétikai hatás fogalma Gyulai Pál esztétikájában* című tanulmányomat írtam, akkor Barta behívott a szobájába, s ott rögtönözve, de nyomdakész megfogalmazásban és rendkívül pontosan, szóról szóra lediktálta az esztétikai hatás fogalmának definícióját. S egyúttal felhatalmazott rá, hogy ezt mint saját elmeszüleményemet közölhetem. És a történethez hozzátartozik, hogy sok évvel később, az egyik tanulmányában ő maga is adott erről a fogalomról egy meghatározást, de az korántsem volt olyan precíz, mint az, amelyiket nekem lediktált. Így aztán írtam neki egy levelet, ugyanis ekkor már Pesten laktam, amelyben emlékeztettem a korábbi definíciójára, s azt lemásolva elküldtem neki. Egy tréfás és humoros hangvételű levelében megköszönte a küldeményemet, én pedig örültem, hogy egyszer az életben legalább én is hasznára lehettem.

Persze Barta János esztétikai és filozófiai fogalmkészlete összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt, mint Gyulaié, hiszen ő a húszas és harmincas évek német filozófiai iskoláin és esztétikusain nevelkedett, és alapvető nézetein ez mindig is tetten érhető volt. Nála például az epikai művek elemzésénél mindig alapvető szempont, hogy az író milyen valóságfogalommal dolgozik, vagyis mit tart végső valóságnak. Továbbá azt is mindig nyomatékkal vizsgálta, hogy az egyes jellemekre, társadalmi helyzetüket figyelembe véve, nem halmoz-e az író túlságosan magas eszmeiséget. (A *Mégis mozog a föld*-ben Cseresznyés uramat ezért tartotta például alapvetően elhibázottnak.)

Aztán mindig megvizsgálta azt is, hogy milyen az író hangulati és érzelmi atmoszférája, valamint lírai telítettsége. Milyen az érzelmi és emberi magatartása? Közvetlen adottságai közé beleférnek-e az élet eszmei magasságai és kaotikus mélységei? Epikus műveknél mindig figyelemmel volt arra is, hogy a szerzőnek milyen az elbeszélői magatartása? Milyen az írói világa? Kikre korlátozódik a társadalomszemlélete? Saját élményeit írja-e, tehát elsőrendű forrásból dolgozik-e, vagy pedig szekunder élményekből? Élményei hitelesek-e és mélyek-e? Milyen az osztályszemlélete? Mi fér bele a társadalomképébe és mi szorul ki belőle? Milyen a társadalmi keresztmetszete? Milyen az emberfogalma? Milyen alapvető ösztönök mozgatják az alakjait? Továbbá, hogy a pénz, a karrier, a szerelem és például az éhség: elemi erejű, tragikus szenvedéllyé nőnek-e a szerző alakjaiban, vagy pedig kicsinyes körülmények között, alant sorvadoznak? Ismeri-e a szerző a mélyebb és igazabb emberség eszméjét? Alakjai ismerik-e életvitelükben a munka étoszát? Továbbá, hogy az író milyen konfliktustípusokkal dolgozik: társadalmi vagy erkölcsi jellegűekkel? Hitelesen tudja-e a kort mozgató nagy társadalmi erőket bemutatni, illetve ábrázolni? Kifejezi-e a korát, és eszmei, valamint emberi szempontból fölé tud-e annak emelkedni?

Milyenek a dialógusai? Milyen a környezetrajza és képes-e atmoszférateremtésre? Milyen az időszemlélete? Ilyen és ezekhez hasonló szempontok alapján elemezte Barta János az epikai műveket, és jól emlékszem rá, hogy amikor szemináriumon Pálffy Albertnek *Egy mérnök regénye* című művét elemeztük, akkor arra a megállapításra jutottunk, hogy Pálffy hitelesebben ábrázolja a dzsentrit mint Mikszáth.

Voltak aztán nagyon meghökkentő, de rendkívül találó szakkifejezései is. Ilyen volt pl. a *féldualizmus*, amely első hallásra majdnem érthetetlennek tűnik. De ahogyan ő használta azt Arany, Gyulai, Kemény és a többi eszményítő realista világnézetének jellemzésére, úgy nagyon is lényegre tapintó és találó volt. Azt fejezte ki vele, hogy az említett írók hagyományos világnézetét a természettudományok akkori fejlettségi szintje már megrendítette: a hitüket, vagyis a klasszikus dualista világnézetet a kor modern természettudományos szemlélete ugyan már kikezdte, de ennek ellenére nem szakítottak azzal, hanem a mindennapi életükben, legalábbis formálisan, továbbra is ragaszkodtak a hagyományos világnézethez és az abból eredő magatartási formákhoz, s erkölcsi alapelvekhez.

Barta előadásai rendkívül logikusak és magukkal ragadók voltak. Soha nem lírizált, hanem egyértelmű és világos fogalmakkal operált. Itéletalkotásain mindig érezni lehetett, hogy azok egy határozott esztétikai rendszeren nyugszanak, illetve abból következnek. (Esztétikáját később jegyzet formájában meg is írta!) Kodály azt mondta: úgy kell írni, hogy a kocsis is megértse. Nos, Barta Jánosnak nemcsak az írásai felelnek meg ennek a követelménynek, hanem az előadásai is kiállták ezt a próbát. Emlékszem rá, hogy amikor például Arany János egyéniségének és ízlésének a kialakulásáról adott elő, akkor az óra után a folyosón csoportokba verődve tárgyaltuk, hogy fejtegetése milyen rendkívül logikus és világos volt. Az előadásából mindenféle személyességet, az anekdotázást meg teljességgel kizárta. Soha nem szólt például arról, hogy ezt vagy azt a neves irodalomtörténészt személyesen is ismeri, vagy hogy milyen emlékei vannak a két háború közötti egyik vagy másik jelentősebb íróról. Előadásai tehát nem voltak „színesek” és szórakoztatók. Ezt azért említtem, mert volt viszont olyan tanárunk, aki előadásaiban rendszeresen eldicsekedett azzal, hogy neki az egyik neves irodalomtudósunk személyes jó barátja. Aztán akadt olyan professzorunk is, aki pedig az egyik előadásában a világnézeti problémáiból adódó szubjektív vívódásairól tájékoztatott bennünket. S az illető tanárunk nem érzékelte, hogy minket ez nemcsak, hogy egyáltalán nem érdekelt, hanem a háta mögött ki is nevtük, mert tisztában voltunk vele, hogy ez nem ránk tartozik. Egyszóval az illetőt szánalmasnak találtuk.

Barta János előadásain az ilyesmik elképzelhetetlenek voltak. Ő szikáran és következetesen mindig és kizárólag csak a legszigorúbban vett szakmai kérdésekről beszélt. De az órái mégsem voltak szárazak vagy egyhangúak, mert gondolatilag olyan izgalmasnak találtuk őket, hogy azok mindnyájunkat magukkal ragadtak.

Amit azonban mint legalapvetőbb tanítást belénk vésett, hogy az irodalomtudomány legfontosabb segédtudománya: a *karakterológia*. Tehát először mindig az író személyiségét kell megvizsgálunk, hiszen a műalkotás annak már csak a lenyomata. Erre ő mesteri példát adott nemcsak a fiatalkori Madách könyvében — nemhiába kapott érte Baumgarten-díjat! —, hanem az öregkori Tolnai Lajosról szóló tanulmányában is. Nekem ő hívta fel a figyelmemet például Kretschmer *Körperbau und Charakter* című alapvető művére, s ugyanígy Rohrer *Karakterológia*-jára. Egy másik alkalommal példaként említette Kretschmer és Enke közös művét: *Die Persönlichkeit der Athletiker* című könyvét. De tőle hallottam először Jung archetípusairól is. Arra is emlékszem, hogy egyszer a lakásán valamelyik német karakterológiából fordított nekem a viszkózus típusról, amelyik nyúlik, de nem szakad. (Viszont, hogy melyik íróval kapcsolatban mondta ezt, arra már sajnos nem emlékszem.)

Természetesen az ilyen és az ezekhez hasonló szempontok az ötvenes évek első felének irodalmi gondolkodásában (de a későbbi évtizedekében is) abszolút idegenek, azaz: a marxizmussal összeegyeztethetetlenek voltak. Hiszen ne felejtsük el, hogy ma ezt a korszakot emlegetjük úgy, mint a legsötétebb ötvenes éveket. Az előadásain tehát nem is beszélt Barta János ezekről nyíltan, de a szemináriumon és a négyszemközti beszélgetésekben őszintébb mert lenni. Emlékszem például arra a jelenetre, amikor egyszer annak a háznak a kapujáig kísértem, amelyben lakott (ugyanis az ő lakása az egykori híres debreceni református püspökről, Baltazár Dezsőről elnevezett utcában volt, de amelyet akkor már Múzeum utcának hívtak, s nekem pedig ettől néhány méterre, a püspöki palotának nevezett bérházban volt albérletem), s a kollégiumi kerten mentünk keresztül. Körülbelül a gályarabok szobránál jártunk, amikor megkérdeztem tőle, hogy Péterfy Jenő tulajdonképpen miért lett öngyilkos? Ekkor ő megállt, felém fordult, s a magyarázatait kezdő szokásos bevezető szófordulatával ezt mondta: „Nézze csak...” — s ekkor elmondta, hogy Péterfy öngyilkosságát nem lehet társadalmi okokkal magyarázni, mert az az igazság, hogy Péterfy homoszexuális volt. De ezt ő úgy mondta el, mintha egy nagy titokba avatna be. Mert hiszen akkoriban mindent csak és kizárólag társadalmi okokkal lehetett magyarázni. Például pszichológia szak is azért nem volt az egyetemen azokban az években, mert a pszichológia burzsoá áltudománynak volt kikiáltva. Hiszen, ha lélek nincs, akkor lélektan sem lehet... Évekkel később aztán mégis kezünkbe adtak egy Tyeplov nevű

szovjet szerzőtől valamiféle *Pszichológia* című tankönyvet, de az lényegében a pavlovi feltételes reflexekről szólt. És most képzeljük el Barta Jánosnak a karakterológiára és a lélektanra alapozott irodalomszemléletét!

Én személyileg akkor kerültem őhöz közelebb, amikor hozzá írtam a tanári szakdolgozatomat, majd 59-ben pedig a doktori disszertációmát. Mindkettőt Gyulairól írtam, s így lehetőségem volt rá, hogy nagyon sokat beszélgethessek vele. Miután 56-ban az egyetemet elvégeztem, a sátorlajújhelyi gimnáziumba helyeztek, amelyet én valóságos száműzetésnek éreztem. S mivel professzorom ezzel tisztában volt, ezért hosszas utánjárással elintézte, hogy 57 nyaratól már az Egyetemi Könyvtárban dolgoztam és ott is maradtam 62 nyaráig. Tehát öt éven át szinte naponta találkoztunk, hiszen ő ott minden nap megfordult, s így különböző problémáimmal bármikor nyugodtan hozzá fordulhattam. Olyan közeli volt a kapcsolatunk, hogy a szombat délutánonkénti beszélgetéseire is meghívott. Nagyon nagy megtiszteltetésnek éreztem ezt, ugyanis mindig csak hármunkat hívott meg a lakására, a kis dolgozószobájába: Bán Imrét, Kovács Kálmánt és engem. Az együttléteink mindig azzal kezdődtek, hogy ő elővett egy bontatlan üveg rumot — ez az ital azokban az években nagyon előkelőnek számított! — és közölte velünk, hogy ő ugyan nem iszik, de mi csak nyugodtan igyunk. Természetesen egyikőnk sem nyúlt az üveghez, s így ez a jelenet még nagyon sokszor ugyanígy megisméltődött.

S hogy miről beszélgettünk? Nemcsak szakmai kérdésekről, hanem szívesen pletykáltunk is. Tudni kell ugyanis, hogy Barta János, ez a szigorú erkölcsű és meglehetősen távolságtartó professzor szűkebb körben nagyon is szerette a pletykákat. Számon tartotta például, hogy az évfolyamunkon ki kinek udvarol — akkoriban ugyanis a fiúk még nem együtt jártak a lányokkal, hanem „udvaroltak”, ilyen ódivatúak voltunk... — továbbá, hogy ki és mit terjeszt a másíkról; és így tovább. Persze ehhez tudni kell, hogy akkoriban még kis létszámú évfolyamok voltak: a miénk például még a negyven főt sem érte el.

De professzorunknak a hallgatói iránti érdeklődése még arra is kiterjedt, hogy az egyetem elvégzése után ki és hogyan tud boldogulni az életben. Mindenkit név szerint ismert, és pedig nemcsak azokat, akik szakmailag valamilyen ok miatt kitértek, hanem a legátlagosabb hallgatókat is. Vagyis ő nemcsak tudós volt, hanem vérbeli pedagógus is. Hallgatóival való kapcsolatán meglátszott, hogy az egyetemre való kerülése előtt *huszonöt* (!) éven át középiskolai tanárként, majd igazgatóként működött.

Személyesen is megtapasztalhattam a pletykák iránti kedélyes érdeklődését akkor, amikor Debrecenből együtt utaztam vele Pestre. Az történt ugyanis, hogy a Gyulairól készülő könyvem a Ménesi úti Intézet valamilyen ok miatt vitára tűzte, s a diskurzust a magát szigorúan marxistának mutató Tóth Dezső vezette. Nos, ezen a vitán Barta János is résztvett és a vonaton egymás mellett ülve mindvégig csak a közös ismerősökről való pletykáinkat cseréltük ki. A vitán azonban professzorom egyáltalán nem mindenben állt mellettem; sőt ő volt az egyik legkeményebb bírálóm. Ez az eset is mutatja, hogy elvi kérdésekben őt a személyes kapcsolatai egyáltalán nem befolyásolták.

Az a gyanúm, hogy Barta János azokban a politikailag sötét években nagyon nagy nyomás alatt élhetett: vigyáznia kellett minden kijelentésére és elejtett szavára: hiszen nézeteivel mindig eltért az akkoriban kötelező marxista sablonoktól. Pedig mivel tanszékvezető volt még a párttagságot is vállalnia kellett, amely néha különösen megalázó helyzetekbe hozta. Többször is megdöbbenve hallottuk, hogy tegeződnie kellett például a takarítónővel is, mert az elvtársak között kötelező volt a tegeződés.

Nyilván a marxista dogmáktól való eltérésének volt a következménye az is, hogy Barta János csak nyolcvanegy éves korában lett az akadémia rendes tagja, miközben párthű, vezető marxista irodalmárok szinte már szilvafa korukban akadémikusok lettek. És most tessék összehasonlítani azoknak a munkáit Barta János életművével! Ott voltam az akadémiai székfoglalóján, amikor előadásának már csak az első néhány mondatát olvasta fel ő maga, s a szöveg további részét fiára, Gáborra bízta. Akadtunk ott néhányan, akik eltűnődünk azon, hogy vajon miért vállalta Barta János ezt a megalázást? Mert hiszen nyolcvanegy évesen rendes taggá válni, miközben mások teljesen érdemtelenül — de ne mondjuk meg, hogy kik, hiszen olyan sokan voltak — már régen bent ültek az Akadémián, nem kitüntetés volt, hanem inkább megalázás. Persze gondoljunk arra, hogy Komlós Aladár viszont, alapvető és fontos életműve ellenére, soha nem lett az Akadémiának még csak levelező tagja sem. És még hányan, de hányan nem lettek azok, akik pedig bőven megérdemelték volna. Nyomatékosan hangsúlyoznom kell, hogy Barta János viszont éppen azért vált iskolateremtő tudóssá és nagy hatású nevelővé, mert mi, a tanítványai, mindig tudtuk és tapasztaltuk, hogy ő sohasem azt mondja, amit a diktatúra hatalmasságai elvártak tőle, hanem amit a belső meggyőződése diktált. Ezért ítélte el Király István primitív Mikszáth könyvét, és a realizmus kérdésében ezért fordult szembe Lukács Györggyel is, amihez pedig azokban az években igen nagy bátorság kellett. És ezekbe a harcaiba minket, hallgatóit is bevont. A Király István könyvéről írt megsemmisítő kritikáját nekünk mondta el először egyik előadásában, és mi büszkéek voltunk rá, hogy ennek a nagy hatású írásnak még a legépelését is az évfolyamunkra bízta. S néhány évfolyamtársammal együtt magam is ott voltam 1954-ben az Akadémián, ahol professzorunk Jókai kapcsán szembe mert fordulni Lukács Györgynek az örök realizmusról vallott nézetével. Persze azért a maga módján Barta János is óvatos volt, és amikor ezért kérdéssel is fordultunk

hozzá, akkor emlékszem rá, szóról szóra ezt válaszolta: „Azért ne várják el tőlem, hogy kesztyűt dobjak Lukács Györgynek”.

Ma már nehezen lehet megérteni, hogy akkori harcaihoz miért kellett különös bátorság. Ámde mi, akik közvetlen közletről figyeltük ezeket a vitákat, nagyon jól tudtuk, hogy professzorunk nézetei azokban a rendkívül szigorú dogmatikus években bizony jelentős tettek voltak. Az akkori légkört saját bőrömön is éreztem, amikor a hírhedt lenini tükrözési elméletről folytatott vitában egy cikkemben azt mertem javasolni, hogy szakkifejezésként ne a mechanikus képzeteket keltő *tükrözés* szót használjuk, hanem az *ábrázolást*. Ekkor egy éber marxista teoretikus keményen kioktatott, hogy ez ideológiailag helytelen és elfogadhatatlan.

Ezekben a vitákban Barta Jánost olyan obskurus alakok, buzgó marxisták oktatták ki fölényes és megalázó módon, akik arra sem voltak méltók, hogy sarujának a szíját megoldják.

A föntiek után egyáltalán nem véletlen, hogy 56-ban az egyetem Bartát választotta meg rektornak, aminek aztán ő később érezte is a következményeit.

Miután 1962-ben Pestre költöztem, a mesteremmel való kapcsolatomban levelezésben folytatódott. Bármikor és bármilyen szakmai kérdésben nyugodtan fordulhattam hozzá, készséggel és részletesen válaszolt. Aztán 1986-ban, amikor 85 éves lett, s ebből az alkalomból valamilyen állami kitüntetést is kapott, gratuláló levelet írtam neki nemcsak a magam, hanem a feleségem nevében is, aki szintén tanítványa volt. Erre a levelemre ő 1986. augusztus 24-iki dátummal a következőt válaszolta:

Kedves Berci!

Abban a gratuláció-áradatban, amelyet kaptam, a Tiétek különösen megkapott és kissé el is érzékenyített. Húsz egyetemi évem alatt sok tanítvány megfordult a kezem alatt, de van egy kiemelt réteg, amelyre személy szerint is vissza tudok emlékeznie — és Te ebbe a rétegbe tartozol. Hogy kit hova vet a sors és mire tudja vinni, az valóban több tényező konstellációjának az eredménye — a fő az, hogy az ember ne tagadja meg és őrizze ezt az útravalót, amelyet tanulóéveiben kapott.

Ezek sorában ott vagy Te is és ezért köszönöm meg meleg visszaemlékezéssel a kettős alkalomból küldött jó kívánságokat. Neked is, családodnak is sok szépet, jót, örömet kívánok az életben.

Üdvözöl öreg tanárod

Barta János

Őszintén meg kell vallanom: ez a levél engem nemcsak mélyen meghatott, s nemcsak boldoggá, hanem büszkévé is tett. Természetesen mindig is a Barta-iskolához tartozónak éreztem magamat és bizonyára odatartozónak gondolt magam Barta János is, hiszen *A romantika, mint esztétikai probléma* című tanulmányát már 1957-ben úgy dedikálta nekem, hogy „Beke Albertnek, kedves tanítványomnak.” De mesteremnek ebből a mostani leveléből azt láttam igazoltnak, hogy nemcsak én ragaszkodtam őhozzá, hanem ő sem feledkezett meg én rólam. Több évtizedes, hosszú tanári pályafutásom alatt mindig igyekeztem a tőle kapott indíttatáshoz hű és méltó maradni. Ennek ellenére mégiscsak úgy alakult az életem, hogy az egyetem elvégzése után szellemileg sokfelé elkalandoztam, új és másféle mestereim is voltak, ámde az ő tanításait is megőriztem. Hiszen a szempontjai — hiába gondolják ezt némelyek — máig sem avultak el, és a megállapításai ma is igazak és érvényesek. Bár az elmúlt évtizedekben az irodalomtudományban új szempontok és nézetek merültek föl, de ezek semmiképpen nem azt jelentik, mintha Barta János megállapításai érvényüket veszítették volna.

És legfőképpen pedig a magatartása nem avult el, sőt egyre időszerűbbé válik. Hogy miért? Az alábbiakból mindjárt kiderül. Barta János tipikus képviselője annak a Trianon után kialakult jellegzetesen *magyar paraszt polgárságnak*, amelynek a létezését *Márai Sándor* ugyan tagadja, de amely igenis megvolt, csak a kibontakozását, országos méretben is számottevő irányító szerepét az 1945 utáni kommunista, bolsevista diktatúra megakadályozta, lehetetlenné tette. Márai szerint „A trianoni országban az úr-paraszt társadalom átalakult bugris-paraszt társadalommá: A bugris már nem volt úr, csak dzsentriskedett, vitézkedett, uraskodott. A parasztnak nem adott módot arra, hogy elveszítse a jobbágyság minden társadalmi emlékét, s önálló, szuverén nemzeti egyéniség legyen. *Néhány százézer régi magyar szociáldemokrata munkás, a felvidéki és erdélyi — részben zsidó és sváb keverék — polgárság volt csak igazán európai és demokrata a trianoni országban. A többi csak szolgálta volt és uraskodott.*”

Noha tiszteljük Márait, ennek ellenére erre a fejtegetésére mégis azt kell mondanunk, hogy egyszerűen *nem igaz*. Márai, hogy önmaga emigráns létét igazolni próbálja, oly mértékben fordult szembe

Magyarországgal, hogy ezt a szembehelyezkedését kiterjesztette a két háború közötti társadalmi helyzetre is.

Gondoljuk meg: egyetemeinken, közvetlen 1945 után, túlnyomó többségben olyan tanárok tanítottak, akik első generációs értelmiségiek voltak, többségük a parasztság legszegényebb rétegeiből küzdöttek fel magukat, és magyar paraszti gyökereiket soha meg nem tagadták. Közéjük tartozott Barta János is, aki az 1981-ben megjelent *Évfordulók* című könyvében gyermekkoráról így vallott:

„Életem első három évét egy, a tipikusan is tipikusabb alföldi tanyán töltöttem, ahova aztán is még sokszor visszatértem, és egyetemi hallgató koromig Szentés városának szélső, nádtetős házában laktam. Nem hivalkodni akarok ezzel, csak a szintet akarom jelezni, ahonnan indultam. Egy ma már elsüllyedt életmód emlékei sajognak bennem: a tanyán a szabad tűzhelyes konyha, anyám a mosó- vagy a sütő-teknő fölé hajolva, pásztorkodás, tarlón járás mezítláb, télen petróleumlámpás esték, amelyeken olykor apám meséskönyvből, Gárdonyiból, Vernéből olvas föl; szűkös paraszti életmód. Az »urak« világa mérhetetlen magasságban fölöttünk; bátoratlanul és félszegen indultam a pályán fölfelé, amíg később az illendő társadalmi-társasági magatartást úgy ahogy eltanultam. Persze nemcsak a faragatlanságot hoztam magammal a tanyáról és a városvégi családból. Bizonytalán nem voltunk mintacsalád, de a családnak volt valami komoly, puritán tónusa, amelyet azokban az években még a periférián élő kisemberek vallásossága is színezt és erősített.”

Mélységesen nincs tehát igaza Márainak, amikor azt írja, hogy Trianon után nálunk a polgári kultúrát csak a svábság és zsidóság képviselte, mert Barta János és a hozzá hasonló típusú paraszt polgárok élete mutatja legjobban, hogy a legszegényebb paraszti sorból is el lehetett jutni a kultúra legmagasabb fokára. Barta János sorsában nem szabad egyedi esetet látnunk, hiszen számosan voltak hozzá hasonlóak, akik társadalmi fölemelkedésben és kultúrában ugyanazt az utat járták be, mint amit ő. S ezek az emberek a tudománynak vagy a művészetnek nemcsak azon a területén voltak otthon, amelyet maguk is műveltek, hanem a kultúra egyéb területein is. Hiszen ott munkált bennük az igény, hogy a teljes műveltséget birtokba vegyék, és ezáltal a személyiségüket minél jobban kibontakoztassák és gazdagítsák. Barta János is elmondja a már említett önéletrajzi vallomásaiban, hogy „Berlinben, kollégista társaim között kezdtem felölteni azt az életformát, amelyet a magam korabeli és képzettségű értelmiséginek élnie kellett vagy illett. Addig egyetlen hangversenyen nem voltam, alig néhány operát ismertem, s csak olykor-olykor fordultam meg Pesten színházban. — »Ki jön vasárnap délelőtt a Furtwängler vagy Klemperer-hangversenyre?« (Mindkét állami operaház ott volt a kollégium közelében, egy kis sétányira.) — »Na gyere, hallgassuk meg a Carment, A sevillai borbélyt, Az állarcosbált.« Valahol nem sokkal a kakasülő alatt ringattam-szoktattam bele magamat a zene világába, s úgy mondták, Berlin az akkori Európa harmadik legjobb operája. Dirigensek, csodálatos hangok emléke ötlük fel emlékezetemben...”

De Barta János sorra látogatta a nagy müncheni képtárakat, szobor- és képkiallításokat, valamint a színházakat is. Egyszóval, úgy jött haza Németországból, hogy a kultúra minden ágában otthonosan mozgott.

Ámde ugyanabból a szegényparasztságból származó, noha több évtizeddel fiatalabb értelmiségi réteg sem lett „mucsai” és „bunkó”, amely még mindig a trianoni Magyarországon született, de már a harmincas években, s 1945-öt még szinte gyerekként élte át. A magam korosztályából például sok olyan kiváló tudóst és művészt tudnék megnevezni, akik nemcsak itthon, de külföldön is jelentős elismerést vívtak ki maguknak. Ezek az emberek nem felvidéki, illetve erdélyi svábok vagy zsidók voltak, s annak ellenére művelt polgárokká váltak, hogy a kommunista rendszerben éltek és nevelkedtek. A magam személyes életében is megéltém a kultúra jóságos és nevelő hatását, mégpedig anélkül, hogy ehhez már gyerekkoromban hozzászoktattak volna. Hiszen az a Hortobágy melletti falu, Nádudvar, ahol születtem és életem első tizenégy évét töltöttem, amíg szüleim a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumába 1945 nyarán be nem adtak, mindenféle magas kultúrától „megóvott”. Tanulmányaim során azonban, noha semmiféle zenei képzésben nem részesültem, hál'Istennek mégis el tudtam jutni odáig, hogy a komoly zene hallgatása például napi szükségletemmé vált. Nemcsak lemezekből van viszonylag nagy gyűjteményem, hanem még a régi orsós magnón hallgatható tekercsekből is közel százat őrzök (mindegyik kilencven perc zenét tartalmaz!), és ezektől a rádióból átvett, nagyon ritkán hallható fölvételektől a világ minden kincséért meg nem válnék. S nem hiszem, hogy az én esetem egyedi lenne, sőt ellenkezőleg: biztos vagyok benne, hogy nagyon-nagyon sok szegény paraszti környezetből jött értelmiségi mondhatja el magáról ugyanezt.

Tehát európai, művelt és demokrata polgárokká váltunk? Meggyőződésem és érzésem szerint föltétlenül. Még a kommunista rendszer sem tudott bennünket elhülyíteni, mert olyan tanáraink voltak, akik még a trianoni Magyarországon nevelkedtek, s olyan könyvekre, képekre, szobrokra hívták föl a figyelmünket, amelyek ellenszérumot jelentettek a kommunista propaganda, kultúrának sem nevezhető, silány, sőt kifejezetten lélekmérgező termékeivel szemben. Jól emlékszem például Kornya Sándor tanár úrra, aki a debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumban, amelyben én a felső négy osztályt végeztem, az ifjúsági könyvtárt vezette, s rendszeresen olyan könyveket ajánlott nekem is, és nyilván a többi tanulóknak is elolvasásra,

amelyekért ma is hálás vagyok neki. (Kornya Sándor egyébként ugyanúgy 1901-ben született, mint Barta János.) És minden gimnáziumnak megvolt a maga Kornya Sándora, sőt Kornya Sándorai, akik normális irányba egyengették a fiatalság útját.

És ugyanígy váltak kultúrával élő, demokrata, művelt polgárokká annak a nemzedéknek a tagjai is, akikhez Barta János is tartozott. Hiszen a debreceni egyetem bölcsészkarán még az ötvenes és hatvanas években hasonlókat mondhatott volna magáról a finn-magyar szótár megalkotója, *Papp István* professzor is, akinek az édesapja teknővájó cigány volt Kisvárdán; vagy *Szabó István*, a kitűnő parasztságtörténész, akinek az apja szappanfőző iparos volt Debrecenben; aztán *Hankiss János*, a Trianon utáni debreceni egyetem francia tanszékének vezetője, akinek az atyja cipész (azaz suszter) mester volt Szentesen; de ebbe a sorba tartozott *Juhász Géza* is, akinek az édesapja egyszerű vasúti munkás volt. S még mindig Debrecennél maradván, folytathatjuk a sort a nemzetnevelő pedagógussal, *Karácsony Sándorral*, akinek földesen voltak a szülei parasztok, vagy a két kitűnő néprajzossal: *Gunda Bélával* és *Lükő Gáborral*. S ne feledkezzünk meg a Déri Múzeum egykori igazgatóiról: *Ecsedi Istvánról*, *Sőregi Jánosról* és *Balogh Istvánról* sem, akik szintén nem grófi ágyakban látták meg a napvilágot, hanem szegényparaszti környezetben.

És nemcsak a debreceni értelmiség került ki a szegényparasztságból, hanem szinte ugyanezt mondhatjuk a többi alföldi város vezető koponyáiról is. Szegeden ugyanígy a népi vonalat képviselte *Bálint Sándor*, Karcagon *Györffy István*, Kecskeméten *Kodály Zoltán*, akinek az édesapja egyszerű vasúti tisztviselő volt, és — hogy más tájról is mondjunk példákat — Mezőkövesden, ebből a szegényparasztságból került ki a gimnázium egész tanári kara, vagy a Dunántúlon, Mezőlakon ugyancsak a legszegényebb társadalmi réteg adta az ország egyik legjelentősebb művelődéstörténészét, művészeti íróját és könyvkiadóját, *Szij Rezsőt*. S aki ezeken a tevékenységi körökön túlmenően ráadásul még akkora — hivatalosan is nemzeti értéknek nyilvánított — kép- és könyvgyűjteményt is létrehozott, amelyek régi főuraink jó néhány hasonló gyűjteményét is fölülmúlják. És *Szij Rezső* ezt idős korában nem saját családjára hagyományozta, noha gyermekei és unokái vannak, hanem önálló *közgyűjteményeket* alapított, a szó legigazibb értelmében: a *közjó* javára.

Végül pedig ne feledkezzünk meg a népi írókról, akik közül *Szabó Pál*, *Veres Péter*, *Sinka István* és még jó néhányan szintén a parasztság legszegényebb rétegéből származtak. S közéjük tartozik a kiadójuk, vagyis *Püski Sándor* is.

A példákat a tudományok és művészetek legkülönbözőbb területeiről végtelenségig folytathatnánk, de talán az eddig felsoroltak is eléggé bizonyítják azt az igazságot, hogy Trianon után igenis kialakult egy tipikusan magyar paraszt polgári réteg, és pedig nem az egykori szociáldemokrata munkásokból vagy a felvidéki és erdélyi „részben zsidó és sváb keverékből”, mint Márai állítja, hanem a legszegényebb magyar parasztságból. Ez a jellegzetesen paraszt polgárság lett volna Magyarországon az a társadalmi réteg, amely kezébe tudta volna venni az ország szellemi irányítását, ha a kommunisták, a bolsevisták engedték volna. Csakhogy nem engedték!

Mert mi lett ezeknek az embereknek a sorsa? A félreállítás, elhallgattatás vagy bebörtönzés. *Szabó Istvánt* például, aki már 1945 előtt akadémikus volt, a kommunista hatalomátvétel után kizárták az Akadémiából; *Karácsony Sándort* félreállították és nyugdíjazták; *Lükő Gábort* különböző vidéki múzeumokba száműzték és a publikálási lehetőségtől szinte teljesen megfosztották; *Bálint Sándort* tiltott könyvek behozataláért koholt vád alapján éppen csak, hogy be nem börtönözték, de mindenesetre az egyetemről nyugdíjba zavarták; *Sinka Istvánt* a teljes hallgatásra kárhoztatták; *Püski Sándort* hazug vád alapján bebörtönözték; *Szij Rezsőt* 56 után internálták.

S közülük még azok sem jutottak az őket joggal megillető társadalmi vezető szerephez, akik pedig látszólag jó állásokban voltak. Mert *Gunda Béla*, *Papp István*, *Szabó István* és *Barta János* tanszékvezető professzorok voltak ugyan, ámde szakmájukon belül soha nem az övéké volt a vezető szerep, hanem az eszközberekre süllyedt marxista kollégáiké, és a kitüntetések sem ők kapták, hanem az előbbieket. Tudásuk miatt megtűrték őket az egyetemeken, de ügynöki kellett minden szavukra és tartaniuk kellett a tanszékük párttitkáráról is. *Papp István*, *Lükő Gábor*, *Szabó István* és *Szij Rezső* például soha semmiféle állami elismerésben a diktatúra idején nem részesült, noha az általuk művelt szaktudományukban alapvető munkásságot fejtettek ki. S *Gunda Béla* és *Barta János* is csak akkor lettek akadémikusok, amikor késő öregkorukban, alapvető életművük után, már botrány lett volna a további mellőzésük.

Persze hangsúlyoznunk kell, hogy azok a tudósok és művészek, akiket említettünk, az általuk képviselt paraszt polgárságnak csupán a legkiemelkedőbb személyiségei, mintegy a jéghegy csúcsai voltak. Mert *társadalmi méretekben* a lényeges és fontos ugyanis itt az, hogy a Trianon utáni Magyarországon egyrészt kialakult egy számbelileg nagyon fontos és jelentős népi értelmiség, amelynek a létrejöttéhez az egyházak tehetségeket fölkaroló és segítő magatartása is nagyban hozzájárult, másrészt pedig ugyanilyen paraszti gyökerű polgárság létrejött a köztisztviselői karban, a közigazgatásban, az állami intézményekben, s

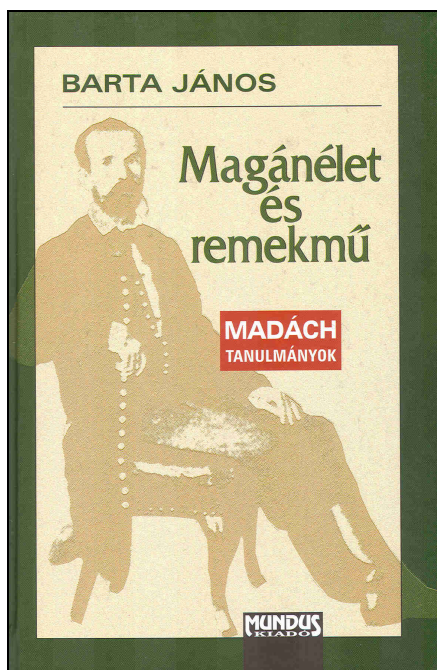
bizonyos fokig az iparban és kereskedelemben, sőt még a hadsereg tisztí karában is. (A Ludovikán nagyon sok szegény fiú tanulhatott!)

Barta Jánosban tehát nem egy magányos esetet, hanem egy típusnak, a kialakuló paraszt polgárságnak egy kimagasló képviselőjét kell látnunk.

Mi, tanítványai, akik ennek a kiváló szellem munkálkodásának tanúi és haszonélvezői lehettünk, halálakor oly nehéz szívvel búcsúztunk tőle, mint a lenyugvó naptól a vándor, aki úgy érzi, hogy immár sötétben marad. De a Biblia vigasztalására kellett gondolnunk, amely arra tanít bennünket, hogy „Az értelmesek pedig fénylenek, mint az égnek fényessége; és akik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok örökkön örökké.” (Dániel, 12:3.).

Szilárd meggyőződése, hogy a nemzeti humanisztika egén Barta János neve is örökkön örökké fényleni fog, mert sokakat az igazságra vitt. Mi, tanítványai emlékezni fogunk rá mindaddig, amíg élünk adatik. Szívvel kívánom, az összes tanítványa nevében, hogy felejthetetlen mesterünknek, Barta Jánosnak legyen áldott az emléke örökre.

Hogyan értelmezi Barta János Madáchot?

Barta János

Magánélet és remekmű

Madách—tanulmányok

Beke Albert elemző utószavával

MUNDUS MAGYAR EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2003.

(ISBN 963 9501 07 7)

„...Három magyar nagyság az, aki tudományos pályámon hol lappangva, hol nyíltan végigkísért: Arany János, Kemény Zsigmond és Madách. Nem én választottam őket: ők ragadtak magukkal.” — jegyzi meg Barta János debreceni professzor a maga irodalmi érdeklődéséről. E kötet a harmadik nagy vonzerőt gyakorló szerzőről, Madách Imréről írott tanulmányait foglalja magába, amelyek minden bizonnyal új utat nyitottak, nyitnak a *Tragédia* alkotójának, illetve a nagy műnek a mélyebb megismerésében: a lélektan sajátos irodalomtudományi ága, a karakterológia segítségével tárják fel a későromantikus alkotó „egykönyvűségének” a titkát.

„Embernek lenni nehéz és tragikus dolog. Jól kellett ezt tudnia annak, aki megírta *Az ember tragédiáját*. De saját példáján mutatta meg, hogyan kell ezt az emberi sorsot elviselni, s az örök emberi szellem soha nem múló bélyegét ráütni az élet széthullni vágyó anyagára.”

A fenti sorokat Barta János írta 1942-ben megjelent második Madách-könyvében, és nemcsak Madách tudta azt, hogy „embernek lenni nehéz és tragikus dolog”, hanem tudta ezt maga a könyv szerzője is. Tudta már negyvenegy éves korában, de méginkább megtanította vele a történelem élete későbbi szakaszában. Mert gondoljunk bele: a fiatal Barta János, 1925 és 1927 között két évet tölt a berlini Collegium Hungaricumban, s Németországban megismerkedik az akkori idők legmodernebb filozófusaival és esztétikusaival. Ezeknek a tanításaival feltöltekve jön haza Magyarországra és írja meg 1927-1928-ban első Madách-könyvét, amelynek címe: *Az ismeretlen Madách*. A művet, mint maga a szerző megírta, öt kiadó utasította vissza, s végül magánkiadásban jelent meg 1931-ben.

Vajon mi volt ennek a feltűnően nagy visszautasításnak az oka? Az ok egyszerűen az volt, hogy Barta János olyan szempontok szerint elemezte, no nem *Az ember tragédiáját*, hanem magának Madáchnak a személyiségét, amely addig Magyarországon szokatlan, majdnem hogy ismeretlen volt. Mint egyik visszaemlékezésében írja: Babits is kijelentette egy alkalommal, hogy tiltakozna ellene, ha valaki ilyen elemzésnek vetné alá a személyiségét. Ugyanis Barta János már fiatal korában felismerte, s emellett egész életében kitartott amellett, hogy az irodalomtudomány legfőbb segédtudománya: a *karakterológia*. A sokoldalú irodalomtudósna szilárd meggyőződésévé vált, hogy ha igazán meg akarunk ismerni egy művet, vagy éppenséggel az életmű egészét, akkor előbb magának a szerzőnek a személyiségét kell megismernünk, hiszen azok a szerző egyéniségének a lenyomatát viselik magukon. S a fiatal Barta, Németországból hazaérkezve, ezt a felismerését valósította meg első jelentős munkájában, illetve a Madáchról írt első könyvében. Ez a könyv magával *Az ember tragédiájával* alig is foglalkozik: itt tisztán a szerző személyiségét elemzi, és pedig szigorú karakterológiai szempontok alapján. El lehet képzelni, hogy mekkora csalódása lehetett a fiatal Bartának, amikor rádöbbsent, hogy az akkori magyar szellemi élet erre a módszerre egyáltalán nem vevő, sőt kifejezetten szembenáll vele, és elutasítja.

De az ifjú tudóst nem olyan fából faragták, aki egykönnyen megadta volna magát, még a siker érdekében sem, hiszen amikor tíz évvel később a Franklin Társulat őt kérte fel a *Magyar írók* sorozata számára Madáchot megírni, akkor — egyben s másban ugyan változtatva korábbi nézetén — alapjában véve ugyancsak a karakterológiai szempont előtérbe állításával írta meg második Madách-könyvét is. Itt már a *Tragédia* elemzését állította monográfiája középpontjába, de előtte, könyvének legalább egyharmadában a szerző személyét elemzi, s abból magyarázza klasszikus művét.

Aztán eltelt harminchat év, és Barta János egy rövidebb tanulmányban ismét szembenézett a *Tragédia* legalapvetőbb problémáival. Időközben azonban a debreceni egyetem Magyar Irodalmi Tanszékére került, és itt nemcsak előadásokban foglalkozott Madách alkotásával, hanem szemináriumokon is hosszasan elemezte hallgatóival együtt. Így aztán 1978 után öt évvel később, vagyis 1983-ban, öreg korában végül még egyszer nekilátott, hogy immár véglegesen megfogalmazza és rögzítse mindazokat a nézeteit, amelyeket élete során Madách fő művéről igazaknak és hiteleseknek gondolt.

Aki a Madáchról szóló áttekinthetetlen tengernyi irodalmat akár csak kicsikét is ismeri, az nagyon jól tudja, hogy Barta János munkái *Az ember tragédiájával* foglalkozó írások közül magasan kiemelkednek. S aki pedig az itt közreadott utolsó nagy tanulmányát is elolvassa, annak határozottan az a véleménye, hogy ebben mindazok a problémák terítékre kerülnek, amelyek a *Tragédiával* kapcsolatban felmerülnek, s ezekre olyan válaszok olvashatók itt, amelyek minden más ide vágó tanulmányt szinte feleslegessé tesznek. S noha tudjuk, hogy a tudományban soha sincs egyszer s mindenkorra szóló örök érvénnyel egy-egy probléma lezárva, vagy elintézve, ennek ellenére a tudós tanulmányának az elolvasása után mégis arra kell gondolnunk, hogy vajon lehet-e még ezek után *Az ember tragédiájáról* valami újat és lényegeset mondani?

„Embernek lenni nehéz és tragikus dolog” — írta a fiatal Barta János. S akkor még nem is sejtette, hogy ennek a megállapításának az igazságát igencsak nehéz körülmények között a saját maga sorsán is tapasztalni fogja. Mert amikor ötven éves korában kinevezték professzornak a debreceni egyetemre, az ország politikailag a legsötétebb Rákosi korszakot nyögte, s annak a kornak a bigott marxista, azaz tudománytalan szemlélete az egyetemi oktatásban is uralkodóvá lett. Ezt pedig neki is tudomásul kellett vennie. A probléma tehát úgy vetődött fel a számára, hogyan lehet megfelelni a korszak politikai kívánalmainak anélkül, hogy önmagát se tagadja meg. Arról természetesen szó sem lehetett, hogy a karakterológiáról akár csak szót is ejtsen, hiszen ez a lélektan egyik tartománya, és a pszichológia azokban az években burzsoá áltudománynak volt kikiáltva. Hiszen ha lélek nincs, akkor nem lehet lélektan sem. Ezért száműzték például az egyetemekről is a pszichológiát, mint szakot. Csak jóval később, az ötvenes éves

második felében bukkant fel az egyetemi oktatásban egy Tyeplov nevű szovjet szerzőnek a tankönyve, amely lényegében a pavlovi feltételes reflexekről szól.

Barta János tehát azoknak a német filozófusoknak, esztétáknak és pszichológusoknak a nevét, akiknek az eszmeiségével és gondolataival fiatal korában Németországban feltöltekezett, az ötvenes években, s persze a későbbi évtizedekben is, a száján még csak ki sem ejthette. Mi, akik az ötvenes évek elején hallgatói voltunk, jól emlékszünk még rá, hogy ha mégis utalni akart közülük egyikre vagy másakra, akkor mindig úgy emlegette az illetőt, hogy „a polgári kor” egyik tudósa így és így vélekedett. Tehát az illetőnek még a nevét sem ejthette ki. A professzor tehát nem volt hajlandó becsmérő jelzőkkel illetni az úgynevezett „burzsoá” kor tudósait, ahogyan azt azokban az évtizedekben a mindenható párt ideológusai elvárták és gyakorolták, hanem szabványszerűen mint a „polgári kor” tudósait emlegette őket. A fiatal korában megismert és felismert igazságokat nem volt hajlandó megtagadni, hanem olyan bújtatott formában igyekezett azokat előadni és felhasználni, hogy a marxisták előtt is szalonképesek legyenek. Csakhogy ez még így sem mindig járt sikerrel, hiszen ezért is került az akkor uralkodó marxista nézetekkel és azok képviselőivel örökös vitába.

Az ismeretlen Madách

Hát igen: „Embernek lenni nehéz és tragikus dolog.” De különösen az volt az ötvenes években, és persze az azt követő évtizedekben is. És különösen nehéz volt becsületesen lenni, és annak is maradni a Madách-kérdésben. Noha Barta János egyáltalán nem volt dogmatikus tudós, tehát soha nem ragaszkodott körömszakadtáig egy-egy korábbi megállapításához, hanem mindig kész volt rá, hogy azt felülvizsgálja, és ha indokoltnak találta, korigálja vagy elvesse. Ámde voltak olyan felismerései, amelyeket egész életében igazaknak, helyeseknek tartott, s ezekből soha nem engedett. Madáchcsal kapcsolatban például ilyennek tartotta azt a fiatalkori felismerését, hogy *Az ember tragédiája* szerzője a kései magyar romantika legjelentősebb képviselője. Mint az 1942-es könyvében írta:

„Madách kései romantikus jelenség elsősorban azért, mert az élet értelmét egyes-egyedül az élményben látja. Minden vágya az életérzés fokozására irányul, s ellenséges érzülettel fordul minden ellen, ami ezt az életérzést korlátozná. Legtöbbit hangoztatott jelszava: a perc költészete, a perc ihletése.”

S aztán rámutat ennek a Madách-i jelszónak az eredetére is:

„Aki a német irodalmat ismeri, annak eszébe juthat a korai romantika egyik követelménye, a *Poetisierung*. Ennek a Schlegel-Novalis-féle poétizálásnak a Madáché már elég kései sarjadéka. „A perc költészete” nem jelent mást, mint korlátlan belemerülést a közvetlen élethez. Madách az esztéta embertípus fokozott élvezni tudásával szeretné az életet megragadni; állandóan a fellángoló életérzés időn- és földöntúli elragadtatásában akar lobogni. Végső célja valami mámoros bensőséges, áhítattal átitatott lelkiállapot, amely valósággal vallásos szférákba emelkedik. A barátságban, különösen pedig a szerelemben sejtí az idevezető utat; az átlesített szerelmi élmény könnyen kap nála vallásos színezetet.”

A másik alapvető meggyőződése Madáchcsal kapcsolatban az volt, hogy nem gondolkodóként volt nagy és jelentős, hanem művészként. Ez merőben szembenáll azzal a meglehetősen elterjedt közgondolkodással, illetve közvélekedéssel, amely Madáchban a magyar gondolatvilág legfőbb megfogalmazóját látja, s vitás helyzetekben ezért idézzük axiómaként a *Tragédia* egyes megállapításait. Viszont az első, az 1931-es Madách könyvében határozottan tagadta, hogy Madáchban valamiféle nagy filozófust lehessen látnunk:

„Az igazi Madách (talán nem annyira az, akivé lett, hanem akinek született) nem él teljesen sem a filozófiai gondolkodásban, sem a költői alkotásban. Sem gondolkodó, sem költő volta nem elég alap arra, hogy személyiségét belőle megmagyarázzuk.

Vizsgáljuk előbb a gondolkodót. Vérbeli gondolkodó egyéniség hármat jelent. Először azt, hogy az egyén életének főágát, tulajdonképpen hordozó elemét maga a gondolat alkotja. Az a növekvés, fejlődés, amely minden élet lényegét teszi, itt egybeesik a gondolat életével, az eszmék folyamatos kibontakozásával, egymáshoz csatlakozásával. A gondolkodó igazi élete voltaképpen gondolatainak fokozatos kibontakozása.”

Láttnivaló, hogy Barta itt mint szakfilozófus beszél. Hiszen több személyes vallomásában és interjújában megmondta, hogy sokáig maga sem tudta eldönteni mi legyen, milyen pályát válasszon. Egyformán élt benne a filozófia iránti érdeklődés, pszichológia iránti vonzalom és végül az irodalom iránti majdnem szerelem. Csak a harmincas években döntötte el, tehát első Madách-könyvének a megjelenése után, hogy végülis irodalmár lesz, de mindvégig úgy, hogy választott tárgyát nagyon erősen a filozófia és a pszichológia szempontjain át nézte. Tehát amikor azt vizsgálta, hogy miért nem lehet Madáchot igazán filozófusnak tekinteni, akkor a szakember beszélt belőle. S pontosan megfogalmazta a további követelményeket is.

„Második követelmény gyanánt — írta 1927-1928-ban — csatlakozik ehhez a már kifejezett gondolatok rendszertani egysége. Amint időben szerves kialakulásból nőttek, úgy készen is kell, hogy összhangban álljanak egymással, legyen bár ez az összhang a leglazább és legáltalánosabb, kell egy központnak lenni, amely köré csoportosulnak, s összefüggésük végső értelme nem lehet más, mint az igazság, az igaz megismerés elve.”

Nyilvánvaló, hogy a fiatal tudós az eddig említett két elvet is a legnagyobb filozófusok gondolatrendszerére alapozva fogalmazta meg, s ugyanígy a következőt is:

„Ebből önként következik — írta könyvének már az első fejezetében — a harmadik ismertetőjel: a gondolatok egyetemessége, legalább is föltételezett mértékben, az, hogy az eszmék egésze valamilyen, ha mindjárt távoli vonatkozásban is legyen a dolgok egészével, azaz a világmindenséggel, rendszerében annak szimbolikus mása legyen, s minden részletében visszamenjen a mindenségnek egyértelmű, átélt szemléletére.”

A fenti három kritérium közül Madách tulajdonképpen egyiknek sem felelt meg, tehát Barta levonta a tanulságot:

„A három közül a rendszertani egység elvének hiánya az, ami Madáchnál *legközvetlenebbül* föllelhető. Igaz, hogy műveiből sokan próbáltak már egybehangzó bölcséleti tanítást vagy világnézetet kihozni, ezeknek a kísérleteknek látszólagos sikere azonban ne tévesszen meg bennünket. *Madách úgynevezett világnézete töredékes és egymásnak ellentmondó gondolatok halmaza.* Áll pedig ez nem apró részletekre, nem tizedrangú közbeszúrt megjegyzésekre, hanem éppen »rendszerének« gyökereire, leglényegesebbek gyanánt hangoztatott tételeire.”

A későbbi debreceni professzor tehát főként azért nem tartotta Madáchot filozófusnak, mert hiányzott belőle a világnézeti egység és egy bizonyos gondolati rendszer. Meggyőződése szerint Madách eszméi nem álltak biztos alapon nyugvó egységes világnézetben, és éppen az alapvető kérdésekben súlyos ellentétet lehet a gondolkodásában kimutatni. S ebből következik szerinte, hogy

„Madách gondolkodásának története nem jár a kérdések mélyülésével, a gondolatok körének fokozatos kibontakozásával. Bizonyos eszmék egész életében foglalkoztatják, de élete alkonyán nem látja őket világosabban, mint zsenge ifjúkorában, s felfogásukon sorsának és korának megannyi eseménye szinte alig hagy nyomot.”

A fenti megállapítás is szöges ellentétben áll a Madáchról való közkeletű felfogással. Ámde a tudós szuverén gondolkodó volt, s az egyszer felismert igazságtól semmiféle divat kedvéért nem volt hajlandó eltávolodni. Azt, hogy Madách nem volt igazi filozófus: már a 27-28 éves Barta János felismerte, és egész életében vallotta, hogy egyéniségét nem lehet filozófiai alapon magyarázni. Meggyőződése, hogy Madáchról

„Hiányzik az ösztönösség, amelyet a világ megismerésének vágya fűt. Nem harcol az ismeretekért, nem küzd a problémákkal, nem lép egyet sem, hogy közelebb érje a fürkészett mindenséget. Hiányzik belőle az a metafizikai szomjúság, amely nem akar nyugodni addig, amíg, ha kevés példán is, de mindent meg nem értett. Kényelmes természet; megáll a legelső féligazságnál, hogy gyönyörködjen benne. Ezért hullanak szét értéktelenül még esetleg részletekben helytálló észrevételei is: nincs egyetemes jellegük, nem építőkövek a természet saját erejével új világot alkotó bölcselő kezében, hanem játékkockák, amelyeket használat után maga is eldobott.”

A fentiekből következő végső következtetése tehát a szerzőnek Madáchról az, hogy

„A gondolkodás és világnézetalkotás tehát nem lehet személyiségének igazi hordozója, magyarázó eleme.”

S miután Barta elsőként 1931-es könyvében világosan megállapította, hogy Madách nem filozófus, hanem csak filozofálgat, ezért azzal a kérdéssel néz szembe, hogy „Madách tényleges költői teljesítménye csakugyan képes-e egész élete igazolására?” S határozott válasza az, hogy: *nem*. Könyvének, mint tudjuk, az a címe, hogy: *Az ismeretlen Madách*. S ez a jelző részéről nem holmi reklámfogás és szenzációt keltő, érdekfeszítő felhívás volt, hanem tényleges igazságot fejezett ki. Ugyanis arról volt szó, hogy miután Madách

fia madzagokkal összekötözve apja hagyatékát a Széchenyi Könyvtárnak átadta, egészen 1927-ig, vagyis Bartát megelőzően, senki nem bontotta ki és nem tanulmányozta. Ez ugyan hihetetlennek tűnik, de maga a kutató tudós írta meg, hogy ezeket a kötegeket ő bontotta ki először, s ő olvasta el a teljes Madách hagyatékot: a töménytelen sok verset, a félbehagyott drámákat és a levelezést. Vagyis Barta tehát tényleg az *ismeretlen* Madáchot mutatta meg a könyvében, s a megállapításainak aranyfedezete volt, illetve van még ma is. Arra a fentebbi kérdésre tehát, hogy Madách költészete képes-e szerzőjük életének az igazolására, a kiadatlan versek tömegének áttanulmányozása után azt válaszolta, hogy: *nem*.

„A költő tehát — írja ebben a fiatalkori tanulmányában — éppúgy, mint a gondolkodó, csak egy oldala Madách személyiségének és semmiképpen sem főága vagy végső magyarázója.”

Melyek ennek a határozott nemnek a bizonyítékai? Az ifjú irodalomkutató három olyan bizonyító tény, illetve okot sorol fel, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy Madách költészete nem alkalmas „egész élete igazolására”.

Lássuk az okokat: „Először azért, mert közvetlen élményeiből hiányzik a sajátos formai princípium.” Ez gyakorlatilag az ő felfogásában azt jelenti, hogy Madáchnál az átéltségnek, az élménynek nincs meg „a megformáltságnak legalább a csírája”. Tehát hiányzik nála az élménynek és „a formának ez az önkéntelen koordináltsága az étellel”. Ebből következik Barta szerint, hogy Madáchot az igazi élmény „elhallgattatja és nem felhangolja”.

Lássuk a további érveket:

„Másodszor: az igazi költőiség magaslatára egész életében csak egyszer jutott el: *Az ember tragédiájával* — sem előtte, sem — ami még különösebb — utána nem.

Harmadszor: költőnek ez az egyetlen igazi költői alkotása sem táplálkozik közvetlen élményből, sőt személyisége szempontjából inkább másodlagos jellege van.”

Barta tehát a Madáchról szóló első könyvében, amikor a sztregovai nemesúr egyéniségének a végső és alapvető mozgatórugóját keresi, akkor azt a *vitalitás*ban találja meg.

„Azaz: Madách gondolkodása és költészete elsősorban nem formai, hanem életjelenség; bennük nem a műöszön, hanem az *életöszön*, a *vitalitás* nyilatkozik. Az igazi Madáchot úgy kell magunk előtt látnunk, mint olyan férfit, aki nem gondolkodásra és költésre, hanem elsősorban az életre, az aktualitásra született, s akinek az alkotás sem jelentett mást, mint intenzív élményt, életet. Tevékenysége az élet láza s elsősorban a jelennek szól, ezt a jelent akarja minél teljesebbé, teltebbé tenni.”

Madách számára tehát nem az alkotás eredménye a fontos, hanem maga az alkotás folyamata. Vagyis saját életével igazolta, hogy „A cél halál, az élet küzdelem, s *az ember célja e küzdelem maga*.” Rendkívül izgalmas folyamat Barta könyvében, ahogyan ő Madách egyéniségét fokról-fokra kibontja, s egyénisége végső megjelenési formáját bemutatja. Tulajdonképpen ő Madáchot, legalábbis fiatal korában, afféle hedonista, életélvező figurának látja, aki az igazi aktivitástól idegenkedik, s az egyetlen dolog, ami némileg vonzotta: „bizonyos hatalomvágy, helyesebben mondva érvényesülési vágy”.

Ebből a hedonizmusából magyarázza Barta, hogy Madách „egész élete a kellemes élmények várására és élvezésére van építve”. Világnézetének középpontjában a költészet áll, illetve egészen pontosan: a saját költészete, amelynek lényege az aktuális kellemes élmények kifejezése. Barta mindezt Madách leveleivel és verseivel bizonyítja, amelyek akkor, vagyis 1931-ben, még kiadatlanok voltak.

A harmadik alapvető megállapítása Madáccsal kapcsolatban az, hogy „*Az élménykereső Madách föltétlen irracionalista*”. Barta szerint Madách egyéniségéből mindennemű morális idealizmus hiányzik, és élményei, legalábbis árnyalatokban, egyáltalán nem gazdagok, s nem differenciáltak. Hosszan kellene idéznünk Bartától azokat a megállapításokat, következtetéseket, amelyeket a fiatal Madách életkörülményeiből levezet, s amelyeknek a végső lényege az, hogy „Madáchnál annyira megy az igazi én elfojtása, hogy ezek a múlt eszközök állandósulnak életében”.

Az ifjú irodalomtudós, miután hosszan és alaposan bemutatja a fiatal Madách költészetét, lényegében arra a megállapításra jut, hogy az tulajdonképpen — esztétikai szempontból nézve — nem haladja meg egy tipikusan dilettáns és grafomániás ifjú szellemi színvonalát. Madách rengeteget ír, teljesen gátlástalanul és mindenfajta önkontroll nélkül. Élvezi magát az írást, mint tevékenységet, és nem törődik az eredmény művészi értékével. Joggal és megalapozottan mondja tehát Barta, hogy Madách

„Legutolsó drámai műve: a *Mózes*, alig különb első kísérleteinél, s ha különb is, nem drámaiságában, hanem csak eszmei tartalmának határozottságában; technikája, előadása nem javul. *Főműve nem fokozatos emelkedés, hanem egyszeri katasztrófa eredménye s számára vívmányt nem jelent, mert utána újból kezdetleges próbálkozásokba esik vissza*. Sőt: első igazi

sikere után részben ott is hagyja az irodalmat, s elmegy politikusnak; képviselő lesz, beszédeket és cikkeket ír, majd megint tudós akar lenni; még mindig nem talált az irodalomban irányt, amely magától vinné előre s még mindig nem talált rá az irodalomban önmagára."

Barta részletesen tárgyalja Madáchnak az anyjával és barátaival való kapcsolatát, s arra az eredményre jut, hogy az anyja egyértelműen elfojtotta fia „személyiségének legerősebb hajlamát”, s baráti környezete sem segítette abban, hogy önmaga egyéniségét kibontakoztassa.

„Személyisége sohasem vált még megközelítőleg se ép, teljes egésszé..., amely egységes célok érdekében egészséges erőket hoz mozgásba — és külső élete, amint lelkét nem érlelte, válságainak lázát sem tudta csillapítani. Töredékes, kifejeletlen ember maradt mindhalálig."

Leveleiből, verseiből az derül ki, hogy nagyon sokat foglalkozik önmagával, „inkább befelé él, mint kifelé”. Ámde az önismeretig nemcsak hogy nem jut el, hanem — főleg fiatal korában — „teljesen félreismeri önmagát”. Sőt, a szerző nyomatékkal hangsúlyozza: „tény az, hogy egyéniségének igazi természetéről sejtelve sincs”. Igazi vágyait fiatal korában nem tudta megvalósítani, hiszen sem nagy író nem lett belőle, sem nagy politikus, sem pedig boldog szerelmes. Persze itt az 1843-1844 előtti évekről van szó, amikor nagy művének megírásától még nagyon messze vagyunk. Rendkívül izgalmas lélektani folyamat az, ahogyan Barta végigkíséri a fiatal Madách egyéniségének és világnézetének kialakulását a szabadságharc utáni évektől az ötvenes évek végéig, vagyis a Tragédia megalkotásáig. Tulajdonképpen az ötvenes években alakul ki stabilnak mondható világnézete, amelynek a lényege Barta összefoglalásában így fest:

„Nem tud hinni a világ fejlődésében, az emberiség haladásában, bármiféle jónak megvalósításában; látszatnak érzi mindezt, amely mögött minden korban és minden helyen ugyanaz a merev, javulni, mozdulni nem képes rossz emberi lényeg áll. Minden mindig ugyanaz; a világ csak önmagát ismétli; újság nincs benne, szabadság sincs; a »bűvös kör«-ből nem lehet kitörni, s az ember is mindvégig »ugyanazon gyarló Ádám marad, a még gyarlóbb Éva oldalán«. Ezt ugyan érettebb korban mondja, de már ekkor, ifjúságában is érezhette."

Barta János tehát ebben a fiataalkori könyvében úgy látta, hogy Madách szerint csak

„a bűn, a rabság és a hiúság az, ami valóban örökkévaló. ...Ez a látás teszi Madáchozt költővé. Innen van, hogy a közvetlen valóságot, melyért különben annyit eped, nem tudja műveibe bezárni, hanem csak fogalmi vázat, mely mögötte rejlik..."

Madách jellemének kialakulásában döntő tényező volt az anyja és a feleség hatása is. Barta részletesen elemzi mindkét nőnek a személyiségét és Madáchra gyakorolt hatásukat. Vitathatatlan, hogy Madách anyja sokkal nagyot akaraterővel rendelkezett, mint fia, s ennek következtében a házasságukat nem túlzás ezt mondani — ő dülta fel. Másfelől azonban az is tény, és az elemzések ezt meggyőzően bizonyítják, hogy Fráter Erzsébet egyáltalán nem Madáchhoz való feleség volt, és a mézeshetek elmúltával szinte mint idegenek álltak egymással szemben. De ezt Madách nem úgy élte meg, mint egy tragédiát, hanem mint az egyedülmaradás rémisztő tényét:

„Felbomlott külső életének rendje, s ő, aki a maga szomjas lényével mind rá volt utalva a rokonlélek adományaira, *magára maradt megint. Szükségképen együtt járt ezzel személyiségének bomlása.*"

Hosszasan elemzi a szerző Madáchnak a baráti körét is. S ebből a panorámából és seregszemléből az derült ki, hogy ezek mind afféle félbolondok voltak, akik Madáchra egyáltalán nem voltak jó hatással. S a teljességhez tartozik még Madách úgynevezett szerelmi élete, amely lényegében az ottani falusi fiatal vagy kevésbé fiatal nőekkel való futó kalandokból állt, és pedig elég nagy számmal. Ezekről Madách az akkor még kiadatlan verseiben elég nyíltan beszél, még talán nyíltabban, mint barátja, vagy pedig Palágyi Lajos, aki Madách ily jellegű kapcsolatairól ezt írta: „Rövid lejáratú szívkirálynéinak vajmi hosszú sorozatát szabad legyen hallgatással mellőznöm." Barta Jánosnak azonban ezeknek az ide vágó verseknek az áttanulmányozása után az a véleménye, hogy Madách életében ezek a futó kalandok nem játszottak különösebben nagy és maradandó élményt, sőt — mint írja —

„mindez azonban csak átmenet, amelyet a kielégülés után fáradt, kesernyés hangulat vált fel, némi undorral a világ s önmaga ellen s a kiolthatatlan, újból fellobbanó vágygal az örök nő után."

Az ifjú tudós idézi Madách egyik verséből az alábbi két sort, a fentebb mondottaknak a bizonyítására:

*Minden kéjből csupán a kék salakja
S a jóllakásnak undora marad —*

S Barta ehhez a két sorhoz hozzáfűzi: „az undornak méltó társa lehetett nála e szerelmekben a szegény és bujkálás anyja és növekvő gyermekei előtt". Természetesen ezek nem voltak szerelmek, hanem csak

futó, alkalmi együttlétek, hiszen a szóban forgó nők Madáchnak csupán ágyasai voltak. Emellett pontosan kimutatja azt is, hogy Madách megpróbálkozott az apa szereppel is: foglalkozott a gyermekeivel, „de távol volt attól, hogy felolvadjon ebben a foglalkozásban”. A végső következtetés tehát Madáchról az, hogy „személyisége tele van kínzó ellentétekkel és megalkuvással”.

Rendkívül érdekes ez a fiatalkori könyv azért is, mert merőben más képet rajzol Madáchról, mint amit a *Tragédia* írójáról elképzelünk. Az ember hajlamos Madáchot valamiféle mély gondolatokkal vívódó, introvertált jellemnek elképzelni, ezzel szemben Barta, a szerző így jellemzi, legalább is a *Tragédia* keletkezése előtti évekből:

„Nyilvánvaló, hogy ebben a lélekben nincs rendén valami; az *elszabadult érzékiség és az elszabadult idealizmus* küzdenek itt egymással s hol egymást támogatva, hol egymást lerontva a fogalmaknak és vágyaknak oly zűrzavaros szövevényét hozzák létre, melyből nincs út a kibonyolódás felé.”

Barta hosszan elemzi Madách költészetét, főként mint életrajzi dokumentumokat értelmezi az egyes verseket, s arra a következtetésre jut, hogy Madách „Lelkének minden eleme benne van a vallomásban: üdvösség és büntudat, élmény és menekvés a valóságtól”. Ezzel magyarázza azt, hogy a *Tragédiában* sem ad Madách egyetlen felvetett kérdésre sem végleges és egyértelmű választ, hanem mindent kétféle szemszögből mutat be: Ádáméból és Luciferéből.

Súlyosan tévednek tehát azok, akik Madáchban a magyar gondolatvilág legfőbb megfogalmazóját látják, mert ilyenről szó sincs. Madách a legellentétebb világnézeti problémák között hánykolódott, s még azt sem mondhatni róla, hogy művében az akkori magyar társadalmi valóságra próbált volna valamiféle válaszokat adni. Akadtak ugyanis olyan irodalomtörténészek, akik a *Tragédia* egyes elemeit, problémáit az akkori magyar valósággal hozták összefüggésbe, s azokra adott válaszokat láttak a nagy műben. Ezzel szemben szerzőnk úgy látja, hogy Madách az ő saját, egyéni problémáira keresett válaszokat, mert szeretett volna az őt szubjektíve ért személyes katasztrófáktól megszabadulni, és pedig úgy, hogy ezeket tárgyiasította.

„Ennek a tárgyiasodásnak azonban legfőbb és igazi hajtóereje mégis a csapás nagyságában keresendő. Az emberi egyéniségnek is van egy bizonyos teherbíró képessége s ösztönszerűen azon van, hogy az önmagukban legértelmetlenebb sorscsapásokat is legalább utólagos munkával, magyarázattal vagy alkalmazkodással értelmesebbé tegye, fejlődésmenetébe beillesse, önmaga számára igazolja. Ennek a teherbírásnak azonban határa van; van a céltalan fájdalomnak egy bizonyos mértéke, amelyet az egyén önmaga már nem bír el. Madáchnál nem is kellett, hogy ez a mérték túl nagy legyen; annál, aki annyira az életörömről élt s annyira került az életben minden kellemetlen benyomást, kisebb csapás is könnyen idézhetett elő súlyos megrendüléseket. Ilyen teljes katasztrófával szemben pedig csak két reakciója lehetett; egyik a baj teljes, tudatos átélése s folyományaként teljes lelki összeroppanás — másik, éppen a harmóniára berendezett lélek egészséges intézkedéseként, a bajt nem engedi önmagában teljesen tudatossá tenni, hanem — lassan vagy esetleg egyetlen aktussal — egyéniségénél tágabb kört jelölni meg számára, nemcsak magára, hanem mindenkire vonatkoztatni, azaz *kivetíteni a világba, tárgyi, tehát theoretikus problémává alakítani.*”

Hosszasabban idéztük itt Bartát azért, hogy tisztán láthassuk: ebben a könyvében még legalább annyira pszichológus és filozófus, mint amennyire irodalmár. Sőt, szinte azt mondhatjuk, hogy ebben a könyvében még nem mint író érdekli őt Madách, hanem mint egy komplikált és megfejtésre váró egyéniség. Számára itt az a megfejtendő pszichológiai probléma, hogy ebből a dilettáns, hedonista és meglehetősen zavaros gondolkodású egyénből hogyan lesz végül is a *Tragédia* szerzője. Annyira dilettánsnak látja Madáchot, hogy nagy műve létrejöttének indokolásaként végül is majdnem azt mondja: vak tyúk is talál szemet. Ilyen nyíltan persze nem mondja ki, de az elemzése tulajdonképpen ezt sugallja. S nagyon érdekes, sőt szinte lenyűgöző az a pszichológiai módszer, ahogyan aztán Madách nagy művének létrejöttét megmagyarázza:

„...a személyi problémából objektív világprobléma lett, az élményproblémából értékprobléma — s mikor ebbe a tényállásba a »szenvedő költő« öngazoló eszméje bekapcsolódott, egyszerre az a látszat merül fel, hogy mindaz, ami számára ebben a meglehetősen kínos élethelyzetben kérdéses és befejezetlen, az egész forrongó fájdalom-anyag, megoldhatóvá, illetőleg megoldottá és befejezetté lesz, ha ezt a világproblémát egyetlen tárgyi, személyétől független alkotással tisztázza.

Ez az alkotás Az *ember tragédiája*. Éppen a közvetlen életérdek visszahúzódása hozza magával, hogy benne lappangó, eddig talán mindig az élet hevétől elfojtott költői tehetsége is végre szóhoz jut.”

Így jut el tehát Barta a Madách-személyiség magyarázatában a *Tragédia* keletkezéséhez. Ezzel — mint mondja — „a megbántás fullánkját kiírta magából”, de figyelmeztet bennünket, hogy

„bármilyen legyen a *Tragédia* költői értéke, igazi értéke az alkotó számára csekély”, mert — folytatja tovább az indoklást — „nem szabad soha figyelmen kívül hagynunk, hogy a *Tragédia* egy kiforratlan, befejezetlen személyiség munkája egy önmaga számára megoldatlan élethelyzetben — s így végeredményben eszmei tartalmában sem kereshetünk mást, mint küzködést és megoldatlanságot.”

Szerzőnk hangsúlyozza, hogy a *Tragédiában* Madách számára nem a filozófiai problémák megoldása volt a fontos, hanem az ő saját egyéni életének a tárgyiasítása és a történelembe való kivetítése.

„Voltaképpen mégis csak ez a személyes sérelem adja az igazi impulzív erőt s benne rejlik tulajdonképpen az egyetlen igazi probléma. ...Számára nem lehet a megoldás tartalma fontos, mert hisz az ő problémája nem ennek tisztaságától függ; számára az adott helyzetben teljesen elég az, ha azt a bizonyos alkotást, amelybe a tárgyiasított problémát foglalta, megírja, illetve befejezi. Egy vitális sérelem külső, tárgyi rögzítéséről van tehát szó a *Tragédiánál*.”

Barta azonban — noha remekműnek tartja a *Tragédiát* — állandóan hangsúlyozza, hogy Madách nagy munkája nem hibátlan, s ezt azzal indokolja, hogy „Mivel igazi bölcsekedő nem volt, vállalkozása nem járhatott hibátlan sikerrel.” Madách a saját egyéni problémájából *világproblémát* csinált: túl a földi és az emberi életen is. Szerinte Madáchnak még az Istenbe vetett hite is kétséges, hiszen állandó kétségek között hánykodik: lázong és dacolni próbált a személyes istenhittel, másfelől viszont vannak nyilatkozatai, amelyek arra utalnak, hogy a keresztény dogmatika alapján áll. Ezek a lázadások hol felújulnak benne, hol pedig elcsitulnak, vagy éppen nyugvópontra jutnak. Vallásossága nem volt erős, s főképpen nem volt kiforrott és egységes. Formálisan katolikus volt, de — mint írja — „Egyházának lelkileg nem tagja.” A dogmákkal szemben közömbös, általában langymeleg hitű. Főképpen a válása utáni korszakára jellemző ez a se hideg-se meleg álláspont, és pedig főként azért, mert az ösztönös vallásosság nem tudta benne legyőzni az életöröm misztikus koncepcióját. Állandóan hangsúlyozza, hogy Madách elsősorban és mindenekelőtt *hedonista*: vágyik az élet mindennapi és apró örömeire, s emiatt állandóan szembekerült a pozitív kereszténységgel. Válás után pedig egy lázongó időszak következik be nála, amelynek hatása — és Barta ezt meggyőzően és aprólékosan bizonyítja —

„a *Tragédia* problémáját a legáltalánosabbra bővítette ki: az egyetemes sors jóságának kérdésévé, de valóban teljesen átérezve a kérdésességet. Nehéz elgondolni, hogy már az alkotás megindultakor a világ jóságába vetett hit töltötte volna el.

Az egész problémának lényege azonban még mindig nem több, mint dac és elkeseredés érzése a világrenddel szemben.”

Ehhez az érzéshez pedig Madách sem élményből, sem gondolkodásból nem tudott transzcendens tartalmat kapcsolni, legalábbis nem olyat, amely megoldotta volna a test és lélek, anyag és szellem, szabadság és szükségszerűség „egyetemes metafizikai problémáit”. Idővel azonban, talán éppen a munkának a kompenzáló hatására, Madáchban végbemegy egy olyan folyamat, amelyet — jobb szó híján — csillapodásnak nevezhetünk. Az ifjú tudós úgy látja, hogy

„Madáchban, ha csak zsenge csírákban is, megvolt a képesség arra, hogy megnyugodjon, legalább időlegesen; lemond tehát arról, hogy itt, a földöntúli rétegben élezze ki a problémát, melyet minden látszat szerint fölvetett. Az impulzus szinte az alkotás közben apadt le; e lepadás révén azonban némi kár érte a darab eszmei tartalmának földöntúli előzményeit.”

Azok a teológiai problémák ugyanis, amelyekkel eddig vívódott, megoldatlanok maradnak, s Madách minden törekvése arra irányul, hogy tőlük valamiképpen megszabaduljon.

S hogyan tudja ezt a *költő* Madách elérni? Úgy, hogy a saját teológiai problémáit bedolgozza a *Tragédiába*, s hősével ezeket a vívódásokat végig harcoltatja. S ezzel eléri azt, hogy csökkenti a saját magában meglévő diszharmóniákat, s „felduzzasztja lelkében a növekvő harmóniát, hogy vele elmossa őket.” Az elemzések oda lyukadnak ki, hogy bemutatják:

„Ezt a fordulatot csinálja meg Ádám is a zárójelenetben; a személy, miután kilendült önmagából, megint visszatér önmagába, megoldatlan kérdéseket hagyva maga után.”

Magát a hitbéli, vagyis a transzcendens problémát tehát Madách nem tudta megoldani, s ezért a kérdést nyitva hagyta: lehet, hogy személyesen neki, a költőnek ez jó megoldás volt, de a műnek aligha.

„S megint zavar, hogy ezt az álmeoldást a kereszténység mezébe öltözteti, ő, a lagymatag keresztény, hiszen az egyetlen, ami ebben a megoldásban igazán az övé: a költészet és a dal, még isteni emlékszerű halványságában is visszautal a szerelmes életöröm ifjúkori hitvallására,

mely ezidőbeli verseiben továbbél, s ha talán tudákosan is, mindig pantheista elemekkel kapcsolódik össze."

Barta hosszasan elemzi ebben a könyvében a nagy ember és a tömeg, illetve a próféta és a nép viszonyát abban a vonatkozásban, ahogyan Madách tárgyalja, illetve ábrázolja a *Tragédiában*. Úgy látja, hogy Madách itt a megyei politikai életben szerzett tapasztalatait általánosítja, illetve vetíti ki történelmi éterekbe. Nagy alkotása tehát itt is a szerzője egyéni problémáját tükrözi, noha annak nem ez a központi témája, hanem a boldogságkeresés. Persze — figyelmeztet bennünket a szerző —

„Madách és a *Tragédia* legmélyebb élménye nem a boldogság bírása, hanem a boldogság, az égi élmény lehetőségének felismerése az élet ellenére, egy múltó életpillanatban, a lehetőségek e lídercei és tünderei után való futkosás, apró fölvi villanások és hosszú szomjazások láncolata."

Ebben a fiatalkori könyvben a mai olvasót leginkább talán az fogja meg, hogy az ifjú tudós rendkívüli pszichológiai és filozófiai műveltség birtokában, konok következetességgel és módszerességgel elemzi Madách egyéniségét, és soha nem veszíti szem elől a legfőbb problémát: nevezetesen annak a rejtélynek a megoldását, hogy egy olyan dilettáns szerző, mint amilyen Madách volt, hogyan tudott létrehozni mégis egy remekművet. Világosan látja a Madách személyiségében meglévő ellentéteket, és ezeknek a megoldására azt mondja, hogy

„A kibékíthetetlen ellentétek elől két menekvése van Madáchnak, mindkettő az életben és nem a gondolatban. Egyik a nyers élvezet. A másik bensőbb dolog, amely rokonságban van e kor uralkodó jegyével: a lemondó rezignációval."

Végtére is úgy látja, hogy

„nem oldódik itt meg semmi, hanem feloldódik a feledésben, az áhított boldogságnak egy fáradt lelket betölteni képes múltó képmásában. Madách küzdelmei legtöbbször így végződnek — s Ádáméi is, legvégén, a XV. színben is, ahol szintén a megoldhatatlanságból kitörő feledés ad megnyugvást."

Ennek igazolására idézi is Madáchot:

*Mint hogyha ember kételkedőleg áll:
Remény, lemondás lesz-e harci bére,
És szíve vérzik, míg a csendes éj
Szét nem teríti szárnyait fölébe;
És a heves nap nyomdokába jó
Szelíd emlékek rezgő holdsugára,
Vérző sebünket bémerítve a
Mosolygó bűnnek enyhe harmatába.*

A Madách-féle látszatszemélyiség oda vezet, hogy elveti a tudást, mint legfőbb vezérelvet, mert abban az igazi emberi élmények elfojtását látja. Tudjuk, s erre Barta is nyomatékkal utal, hogy Madách a korábbi években ugyanígy szembefordult a társadalommal, aztán az egyházzal, de végülis önmagába fordul, s a bajok legfőbb okának a szikár tudományt tartja.

Barta azzal zárja ezt a Madáchról szóló első könyvét, hogy rámutat arra:

„főműve egyelőre eltereli figyelmét személyisége problémájáról. Ez az elterelődés állandóvá válik a *Tragédia* váratlan sikerével. Most már az írás oly erős falat alkot lelkében, amelyen a személyiség panasza nem tud áthallatszani. De ez a csonka egyéniség élete utolsó éveit mégis döntően befolyásolja. Hiába ír tovább, drámát, verset, novellát, értékeset nem tud többé alkotni. A fájdalom, illetve a fájdalomtól való menekülés felszínre hozta tehetségét, — mikor azonban ezt az impulzust kiírta magából, egyéniségének burkoltan is továbbtartó válsága újból eltemette ezt a tehetséget. Ha nem érzi is, az élettől küzd megint ezekben az években; belső befejezetlensége még most sem engedi megnyugodni az irodalomnál, hanem a tudomány és politika mezeire űzi. Élete a tervezetések, próbálkozások sorával zárul, csonkán, befejezetlenül, anélkül, hogy megtalálta volna önmagát."

A fentiek után bizonyára nem csodálkozunk azon, hogy a fiatal tudós ezt a könyvét az akkori kiadók nem vállalták el megjelentetésre, s végül maga a szerző adta ki. Barta elemző módszere, a karakterológiai szempontok annyira újak voltak az akkori irodalomtudományban, hogy a könyv nem aratott ugyan nagy sikert, ámde a Madáchról szóló tengernyi irodalomnak alapműve lett, amelyen nem lehet átsiklani, nem lehet mellőzni és figyelmen kívül hagyni. Mindenki belátja ugyanis, hogy Barta János újat, alapvetően újat mondott Madáchról, és a nagy mű szerzőjéről való gondolkodást alapvetően megváltoztatta.

Az új Madách

Érthető, hogy 1942-ben a Franklin Társulat a *Magyar írók* sorozatában megjelenendő Madách-monográfia elkészítésére Barta Jánost kérte fel. Ő többször megírta azóta, hogy az első könyvében rögzített nézeteit itt-ott megváltoztatta ugyan, de *alapjában véve* mindvégig kitartott akkori álláspontja mellett. A lényeges különbség azonban a két könyv között az, hogy ebben a másodikban már nemcsak Madách személyiségével foglalkozik, hanem magával *Az ember tragédiájával* is.

Kiindulási alapja ebben a könyvében is az, hogy Madáchot a kései romantikusok közé sorolja, s mindvégig mint romantikus szerzőt tárgyalja. Itt nagyon fontos és rendkívül megalapozott kortörténeti áttekintést ad Madách koráról, s ebbe beágyazva mutatja be a nagy író tanulóéveit és azt a liberális hullámot, amelynek maga is tagja volt, illetve amelyhez ő is tartozott. Hangsúlyozza, hogy

„Madáchban teljes erővel szólal meg a kései romantika értelem- és akaratellenessége. Azt, amit az életben a legfőbb rossznak érez, »hideg ész«-nek, »kalmár számítás«-nak ismételtlen. Jellemző fogyatékosága egyéniségének az intézményellenesség. Az egyéni, a közvetlen élményen és a közvetlen emberi közösségeken túlemelkedő intézményformák neki csakugyan csak formák, amelyeket üresnek, lelketlennek érez. Alkotó, megkötő, értékhordozó és értékbiztosító jelentőségüket nem bírja felfogni.”

Barta szerint Madách az intézményeket midig azokon a személyeken keresztül ítéli meg, akik azokat éppen képviselik, s ezeknek a hibáit azonosítja magukkal az intézményekkel. Ezért volt rossz véleménye például a katolikus egyházzal, vagy a Ferenc József-féle abszolút monarchiáról, amelyekben alig látott többet, mint az „elemi emberi élmények elfojtóját.”

Elemzései azt bizonyítják, hogy Madách egyik kései romantikus vonása: „a valóságos magyar sorsproblémák iránti csekély érzék.” Ez merőben új megállapítás volt a részéről nemcsak az akkori Madáchról szóló szakirodalomban, hanem tulajdonképpen még ma is az. Számos irodalomtörténész ugyanis mindenképpen azt akarta, és akarja még ma is kimutatni, hogy *Az ember tragédiája* szoros szálakkal kötődik a 19. század ötvenes éveinek társadalmi problémáihoz. Barta ezzel szemben azt állítja, hogy a nagy mű nem a korabeli társadalomhoz kötődik, hanem Madách személyes problémáihoz:

„Valódi individualizmussal, a közösségi élmény hiányával Reviczky-nél és Madáchnál találkozunk; lelki alkatuk e tekintetben is rokon.”

De ugyanakkor figyelmeztet bennünket:

„Szó sincs arról, hogy ne lettek volna jó magyarok, vagy hogy a nemzet sorsa ne érdekelte volna őket. De egyikük sem forrt össze lelke mélyén úgy a magyar sorssal, mint pl. Vörösmarty, Széchenyi vagy Kemény, s egyikük sem törekedett nemzeti önismeretre. Öntudatlan faji, nemzeti vonás van műveikben elég, de a nemzeti elem tudatos ihletése hiányzik.”

Nem kell mondani, hogy ez a megállapítása is alapvetően új volt nemcsak 1943-ban, hanem még ma is az. Hiszen számosan vannak, akik abból a tényből, hogy Madách képviselőiséget is vállalt, valamint hogy korábban 48-as „bűnéért” börtönt viselt, azt a következtetést vonták, illetve vonják le, hogy a *Tragédia* is az akkori konkrét társadalmi és politikai viszonyokból magyarázható. Barta azonban rámutat arra, hogy mindez tévedés, mert

„politikai élményeivel úgy volt, mint személyes sorsával és tapasztalataival: amit belőlük valóban magáévá tett, azt azonnal kivetkőztette konkrét, egyedi voltából, s valami általános emberi törvény vagy eszme átéléséig mélyítette. Nála is, akárcsak Reviczky-nél, ez az elvonó, egyetemesítő látás akadályozza meg a tematikus nemzeti elem kifejlődését...”

Összegezőképpen tehát azt a tanulságot vonja le, hogy

„Így helyettesíti Madáchnál is, Reviczky-nél is az általános emberi sorsproblémák iránti érdeklődés a tudatos nemzeti elemet, s a kissé határozatlanul szétfolyó részvét a nemzeti vagy társadalmi közösség érzését.”

További alapvető megállapítása, hogy kimutatja, illetve bebizonyítja: Madách egyáltalán nem rajongott az emberiségért, mégpedig azért nem, mert nem tartotta fenntartás nélkül értékesnek; szemléletében „az ember állatiasságának képzete végigkíséri egész életén.” Ez persze korántsem jelenti azt, hogy Madách antihumanista lett volna, vagy hogy ne lett volna meg benne a keresztény humanista törvények tisztelete. Pusztán csak arról van szó, hogy az emberméltóság fogalma nem élt benne olyan magas szinten, mint az emberiségé.

mint például Vörösmartyban vagy Aranyban. Madáchnak más emberfogalma volt, mint az említetteknek, mert jobban megérintette a korabeli természettudomány és az ebből eredő filozófiai iskolák tanítása.

Részletesen elemzi ebben a könyvében a két liberális nemzedék közötti nézetbeli különbségeket is. Hangoztatja, hogy

„Az első liberális nemzedék — minden valóságérzéke mellett — hisz az eszmék mindenhatóságában, s abban a nagy kozmikus folyamatban, amelyet földi történetnek nevezünk, erősebbnek érzi az eszmét minden más — anyagi, természeti, társadalmi, történeti — valóságnál.”

Ennek az első liberális nemzedéknek nálunk Eötvös József a legközismertebb és legnagyobb hatású képviselője. S a fiatal Madách pesti tanuló korában ezt a liberális eszmét szívta magába:

„Ez a csodaváró, eszmehívő optimista liberalizmus rakódott le második réteggént a fiatal Madách romantikus lelkére.”

A fent jelzett világnézet azonban Madách gondolkodását nem tudta alapvetően megváltoztatni, s ezzel magyarázható, hogy fiatalokora elmúltával egy bizonyos dezilluzionizmus hatása alá kerül:

„Madách személyiségében tehát ettől fogva két kibékíthetetlen magatartás él együtt, s erősebben csak azért nem csapnak össze, mert életét a döntő pillanatokban mindig az alsó, veleszületett réteg irányítja. De világnézetére múlhatatlanul ráüti bélyegét ez a kettősség. Kétféle választ kapunk tőle minden nagy világnézeti kérdésre. Az egyiket tanulta, a másikat magával hozta.”

S ebből következik, hogy Madáchot egyszerre nevezhetjük monistának is és dualistának is, „mert hol egy, hol két világ gyermekének érzi magát.” És ez a magyarázata annak, hogy a *Tragédiában* ugyanúgy igaznak érezzük Lucifer válaszait, mint Ádám töprengéseit. S Madách természetének, illetve jellemének alapvető vonásával lehet magyarázni azt is, hogy „Az életben elmerülő Madách lényegében individualista, vagyis elzárkózik a közösségtől.” A tudós ezt a megállapítását számtalan Madách verssel és levél-részlettel bizonyítja, s levonja a tanulságot:

„Ez a hajlama magyarázza, hogy csak két közösségformát tud megtölteni élő tartalommal: a barátságot és a szerelmet, s ezeknek sem válik olyan művésztévé, mint a Schlegelek és követőik. Kevés az igazi nagy szerelme, s életén egyetlen nagy barátság húzódik végig.”

Madáchnak nem annyira szerelmei, mint inkább csak *ágyasai* voltak, s az a bizonyos egyetlen barát pedig Szontágh Pál volt, aki sok tekintetben kifejezetten luciferi szellemnek számított. Kettejüket leginkább az tartotta össze, hogy az embereket és a tömeget nagyjából egyformán megvetették. Barta idézi például Madáchnak azt a Szontághhoz írt levelét, amelyben többek között ezt kérdi barátjától:

„Szeretném tudni, vajjon néked is oly sok ostobaságot, filisztériumot, rágalmat kell-e hallgatnod, ha idegenekkel összejössz, mint nekem, s ha igen, hogy válik egészségedre?”

Tudjuk, hogy a nagy romantika képviselői (például Schiller) az embermilliókat magukhoz ölelik („*Seid umschlungen Millionen*” — éneklék a IX. szimfóniában is), s félszázaddal később ugyanezt vallja Petőfi és Kossuth is. Ámde Madáchtól ez a magatartás meglehetősen idegen. A tudós rámutat arra, hogy Madách

„Követeli a szabadságot, emlegeti a jog, igazság, haladás szavát, de a demokrácia szélesebb közösségélménye helyett inkább csak *részvétet* érez az elnyomottak, nyomorgók, szenvedők iránt, sokszor éppen a közösség rovására (»minden bűnnek a társaság alapja«), s időnként aztán, titanizmus-szerű fellobbanásaiban még ezt is elfelejti. A *Tragédia* eszmei tartalmától is elválaszthatatlan a »kislelkű tömeg« és a vérét hullató, megnemértett nagyember ellentéte.”

Szerzőnk emlékeztet arra, hogy Madáchban ez a tömegek lenézése, sőt, megvetése már korábban is megvolt, hiszen az első drámájában, a *Commodus*-ban a szabadsághős Maternus így fakad ki, amikor a nép cserbenhagyta, és meghódolt a zsarnokságnak: „Gyáva nép, megvetlek átkozott, szegyen fejedre, te igaznak születél, igába görbed fejed, midőn láttad először a napvilágot.” A fiatal Madách még hinni próbált a népben, mert még az első liberális nemzedék nézeteinek a hatása alatt állt. S ekkor még hitt a haladásban is. De igaza van abban, hogy „a kései romantikus egyikben sem tud hinni igazán.” És a fejlődéseszme a *Tragédiában* sem igazán mutatható ki, legfeljebb csak a változás, vagy legjobb esetben is mindössze a haladás. (A fejlődés és a haladás azonban nem azonosítható!)

Barta tehát a fiatal Madách egyéniségének kettősségét így foglalta össze:

„A kiismerhetetlenség kulcsa, Madách különös egyéniségének egyik titka: a *liberális-romantikus kettősség*. Lelke egyik felével az élményszerű életért rajong, arisztokrata

büszkeséggel bezárkózik a saját egyéniségébe, s nem fejlődést, inkább süllyedést vagy örök azonosságot lát az emberiség történetében. Lelke másik fele pedig föléje emelkedik az életnek, eszmék megvalósítását követeli tőle, a közért akart dolgozni, s hisz az emberiség fejlődésében."

A fiatal Madách bemutatása után aztán részletesen elemzi „romantikus történet” címen mindazt, ami Madách életében bekövetkezett, illetve végbement. Amikor 1840 nyarán Pestet elhagyta, mindössze tizenhétéves volt, tehát lényegében még gyerek, de már túl volt az első szerelmi csalódásán. Szerzőnk józanul meg is jegyzi, hogy „Nem vette észre, hogy tizennégyéves főtől túl sokat várt, amikor igazi érzelemre, nagy szenvedélyre, szóval romantikus lehetetlenségre számított.” Maga mögött tudta tehát a nagy romantikus paradicsomot, amelyet nehezen felejtett el, és „csak homályosan sejtette, hogy serdülő lelke most találkozott először a valósággal.” Egyébként pedig beteges is volt, és a még hátralévő jogi vizsgájára Sztregován készült fel. De a jöghoz nem sok kedve van, és úgy érzi, hogy elvesztegeti az életét. Barta részletesen bemutatja a sztregovai körülményeket, valamint az anyját, akiről Barta azt írja, hogy „két férfit megszágyenít erélyével és rendszerességével”.

A fiatal Madách aztán hivatalt vállalt, de hamarosan abból is kiábrándult: csupán terhet és nyugót érzett benne. Éppen ezért a megyei hivatalt hamarosan otthagyja, s inkább a megyegyűléseken szerepel. Barta nem részletezi Madách életét aprólékosan, csak éppen azokra az életmozzanatokra utal, amelyek gondolkodásának irányát megszabták. Idézi a különböző újságokban megjelent cikkeit is, és megállapítja, hogy

„Az ilyen nyilatkozatok leplezik le leginkább Madách szenvedélyes liberalizmusát. Több abban a tagadás, mint az építő szellem. Liberalizmus és építő romantika, ez a két elszánt ellenség, kibékül lelkében azért, mert mindakettő ugyanazt tagadja. A liberalizmus harcol a feudális csökevények, a rendiség, a kiváltságok, a klerikalizmus ellen, mert a szabadságot korlátozzák — a kései romantika szembefordul ugyanezekkel, mert az egyéni élményt elfojtják. A liberalizmus gyűlölettel tekint a maradiakra; Madách azt hiszi, ugyanezt a gyűlöletet érzi, pedig csak a kései romantika individualista-arisztokratikus tömeges intézményellenességét sikerült korszerűen átformálni.”

A könyvnek körülbelül a fele azzal telik el, hogy a szerző elvezet bennünket, olvasóit a nagy mű keletkezéséig, s annak létrejöttét magyarázza, illetve keletkezési körülményeit taglalja. Szól például arról, hogy Madáchnak milyen fontos volt közszerepléseinek közepette is önbecsülésének megőrzése. S közben

„Egész életén áthúzódik egy különös várakozás a sors iránt. Érzi, hogy a sors valami különleges szerepre tartogatja, s folyton várja, hogy meg is hozza neki ezt a szerepet s alkalmat adjon nagy alkotások véghezvitelére.”

Az önbecsüléshez azonban szüksége lett volna kellő erőérzésre vagy hatalomérzésre is. Madách azonban mindkettőnek híján volt, s éppen ezért: „Sohasem érez fölényt a sorssal szemben.” Állandóan az önbizalom hiányától szenvedett, vagy legalább is ezzel küszködött, s önbecsülése éppen ezért csak részlegesen valósult meg. Megyei szerepléseit is a könnyen csüggedés és az akadályoktól való visszariadás jellemzi, következésképpen a megyei pártharcok kicsinyes viszonyai is könnyen elkedvetlenítik. Madách egyéniségét elemezve Barta úgy látja, hogy

„A maga értékének és hivatásának ez a dacos felduzzasztása növeli Madách arisztokratizmusát titanizmussá, az erő és nagyság pózolásává... A megnemértett nagyember, aki szűknek érzi a földet önnön értéke megvalósítására, s megvetése és gyűlölete szárnyán akar belőle ég felé emelkedni vagy legalább eget építeni önmagának — ez Madách önbecsülésének reakciója közszereplésének sikertelenségére.

A megyei harcok és liberális tervek mögött húzódik meg Madách igazibb célja, önkifejtésének másik, mélyebb kísérlete: a romantikus élménynek, a maga gyönyörködő életvágynak realizálása.”

S a közvetlen környezete részéről sem sok megértést kapott. Legközvetlenebb barátja, Szontágh Pál, szinte teljesen ellentéte az ő jellemének. Madách csupán azért ragaszkodott hozzá élete végéig, mert „A barát az ő számára metafizikai támasz, önmagának igazolása lett volna, s értékesebb az igazolás, ha olyan oldalról jön, amely velünk ellentétes.” Madách mindent elkövet, hogy ezt a barátságot elmélyítse és megszilárdítsa, Szontágh viszont nagyon jól megvan Madách nélkül is. Igyekszik ugyan a barátja problémáit megérteni, de ő mégis más hullámhosszon él.

Külön és hosszasan tárgyalja aztán szerző „a Fráter-regényt”, vagyis Madáchnak Fráter Erzssivel, későbbi feleségével való viszonyát.

„...Ezt a válságot viszont — írja — lehetetlen megfejteni Madách egy eddig még nem említett ösztönös hajtóereje nélkül. Ez a hajtóerő: átlagnál erősebb érzékisége ...Madáchban az átlagnál több volt belőle, beszédes bizonyítéka az az életmód, amelyet válása után folytatott, s néhány szókimondó verse.”

De bizonyítja ezt az 1842 végén vagy 1843 elején írt *Férfi és nő* című drámája is, amelynek a hőse, Herakles, ezt mondja:

Adj nekem asszonyt, mert velőm lobog!

Barta hosszasan idéz ebből a drámából azért, hogy egyértelművé tegye: Madáchban valóban az átlagnál erősebb érzékiség lobogott, s ez — főként fiatal korában — szintén egyik megoldatlan problémája volt.

„Erős érzékiség az egyéni alkatban okvetlen válságos fiatalságot jelent. Ez az az ösztön, amely éppen a serdülés és fiatalság éveiben a legkevésbé szólalhat meg szabadon, sorsa tehát, bizonyos rendkívüli társadalmi helyzeteket kivéve, okvetlen a visszafojtás.”

Ámde „Az erős érzékiség azonban értékes nyersanyagot adhat a magasabb lelki rétegek kezébe.” Barta itt utal azokra a lélektani megállapításokra, amelyek szerint a megfékezett érzékiségből lehet rendkívüli nőtisztelet vagy válhat a nőiség bálványozásává, ahogyan azt Madáchnál látjuk. Barta azon a nézeten van, hogy

„Madách nőkultusza és szerelemkultusza valóban egyénisége legmélyebb rétegéből fakad s beszűrődik egyénisége legszellemibb rétegeibe; ez az az élmény, amelyet minden ízében átél, a legnyersebbtől a legéleteribb megnyilvánulásáig. Rendíthetetlenül, tapasztalatokkal nem törődve hitt a nő metafizikai rangjában, hitte, hogy a nő közelebb van Istenhez, mint a férfi.”

Nem véletlen, hogy akadémiai székfoglalójának is az volt a címe, hogy *A nő, esztétikai szempontból*. S Barta idézi ennek a tanulmánynak a következő mondatát: „A boldogságot is csak a nő lohatja le számunkra az égből.” Madáchnak ez a nőkultusza a *Tragédiában* is benne van, s Barta kitűnő pszichológiai érzéssel fedi fel azokat az életrajzi szálakat, amelyek a nagy mű egy-egy gondolatához vezetnek. S meglepő módon ennek a nőkultusznak az ellenkezőjét is az életrajzból magyarázza Barta:

„Nyilvánvaló, hogy nőgyűlölete is ennek a nőtiszteletnek szerves része; hozzátartozik, mint a szövet színéhez a fonákja. A szerelemvágy már Heraklesben is hamarosan nőgyűlöletre fordul...”

Barta sok versidézettel igazolja, hogy az erotikának, illetve az érosznak milyen nagy szerepe volt Madách életében, s hogy ez miként jelenik meg a *Tragédiában* is. Van rá eset, egy bizonyos hölgygel kapcsolatban, hogy

„A fokozatos idealizálás, átszellemítés elérkezik a legfelső fokhoz: kettejük szerelmének metafizikai-vallásos átértelmezéséhez, teljesen a régi misztikus szerelem-metafizikák szellemében.”

Barta bizonyítása szerint Madách harmadik nagy életcélja: a költészet. Fiatal kora óta írónak készült, és „valósággal azzá nevelte magát.” Rengeteg verset, drámát és mindenféle „irodalomalatti” művet írt, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy írónak, illetve költőnek készült. Ezekben a műveiben azonban nem a saját élményeit írta meg, hanem a korabeli európai romantikus irodalom tematikáját visszhangozza. Szerzőnk figyelemztet is bennünket, hogy

„Óvakodjunk mindezt a sok borzalmat, csalódottságot és keserűséget komolyan venni. Mindez túlnyomórészt irodalmi hatás, sőt nagyobb részben, mint első benyomásra gondolnánk. A *Tragédia* rászoktatott bennünket, hogy Madáchnál minél többet magyarázzunk élményből; nos, ezeknek a zsenieknek igen nagy részéhez a valódi élménynek még a világfájdalom vagy egyéni lelki válság formájában sincs semmi köze. Forrásukat a korabeli magyar és külföldi romantikus drámában kell keresnünk, amellyel Madách Pesten a színpadról, otthon könyvekből megismerkedhetett.”

Saját élményei két ellentétes irányba mozdították: egy életformálóba és egy életmegtagadóba. Írói törekvései ezek között az élményei között vergődtek, s komoly akadályt jelentettek költői terveinek realizálása elé részben a vidéki környezet adottságai, aztán a betegsége, valamint a rendkívül szigorú anya viselkedése is.

Ám a fentiek mellett, illetve azokon túl, Madách örökös lelki válságának van egy sokkal mélyebb oka is, mégpedig egy olyan, amely Barta meglátása szerint Madách számára sem volt világos, talán ő maga sem tudott róla, de amely mégis olyan erős volt, hogy „boldogtalanná tehetné volna a legparadicsomibb környezetben is.” S amikor erről a titokról beszél a debreceni tudós, akkor látszik meg igazán, hogy ő nemcsak irodalmár volt, hanem pszichológus is. Fejtegetését olvasva lépten-nyomon éreznünk kell, hogy itt

autentikus szakemberrel állunk szemben, mégpedig olyannal, akinek az ösztönös emberismerete is rendkívüli, s ehhez járul az alapos szakképzettsége. Amikor tehát ő Madách lelki válságának a mélyebb okát kutatja, akkor a *Tragédia* szerzőjének az egyéniségét és lelki életének legtitkosabb törvényét tárja fel:

„Madáchban, ebben a kései hajtásban, a sors szeszélye erős, nagyon erős élményvágyat kapcsolt össze gyöngge, nagyon gyöngge átélőképességgel. Megadta a vágyat, a szomjat, de nem adott hozzá megfelelő forrást. Ebben az egyszerű formulában rejlik életének egész tragédiája.”

Könyvében Barta bevallja, hogy fenti megállapítását közvetlen adatokkal nem lehet bizonyítani, ám mégis van egy bizonyító eljárás: ha egymás után elolvassuk Madách összes drámáját, versét, elbeszélését (de főként a lírai költeményeit!), akkor észre kell vennünk, hogy ezekből rendkívüli mértékben hiányzik „az élmények áradó bősége.” S ezt a bizonyítást kiegészíthetjük az olyan költőkkel való összehasonlítással, „akik az egyéniség átélő- és termőerejének igazi bőségét mutatják.” Ha ezt az összehasonlítást elvégezzük, akkor az uralkodó benyomásunk az lesz, hogy a fenti képesség Madáchnál rendkívül szegény. Mint e tudós írja:

„Sem az átélés képies elemei: szemléletek, képzetek, emlékképek, sem az eleven affektusok nem ömlenek bőven benne. Reális képekben, a való életet tükröző szemléletekben való szegénysége közismert. Érzelmi életének hétköznapijában túltengenek az alacsonyabb, lelkiéletünket nem gazdagító érzésfajták: az ösztönös lelki törekvések gátoltságát követő rossz hangulat, a türelmetlenség, a bosszankodás, a csalódottság, az üres várakozás.”

Barta egyetért Pais Dezsővel, aki szintén megállapította, hogy Madách „a tapasztalati, élményi anyagnak szűkében van.” Pais Dezső azonban az okot a külső körülményekben keresi, míg ő viszont magában Madáchban. Idézi az ismert mondást: „Ki méltó látni a csodát, az a csodát magában hordja”, s ehhez hozzáfűzi:

„minden igazi élmény belülről fakad. Kell hozzá a lelki életerőnek az az eleven bősége, amely a világ és az élet sokféle élménylehetőségére reagálni képes. A nagy egyéniség maga teremti élményeit. Madách e tekintetből is aszténikus természet. Kevés a vitális energiája, nincs telítve az ösztönös erőknél a szökőárjával, mint kortársai közül akár Petőfi, akár Széchenyi.”

Madáchnak tehát erős az élmények utáni vágyakozása, de gyenge az átélőképessége, s éppen ezért folytonosan hajszolja az élményeket. S igen gyakran megelégszik hamis vagy pózolt, kölcsönvett élményekkel is, a lényeg, hogy valamilyen élmény legyen. Barta idézi Madáchnak azt a sokatmondó és rendkívül árulkodó nyilatkozatát, amely így hangzik: „Mindig szükségem volt az izgatásra; egy tárgy nem foglalt el.” Ezzel magyarázható az örökös izgásgásra való hajlama is: nem bírja elviselni a nyugalmat, a magányt, a betegséget, és egyáltalán semmiféle olyan helyzetet, amely ingerszegény. „Emberkerülőnek képzeljük, pedig csak a nagy csapás tette egyidőre azzá.” Politikai szerepet is csupán azért vállalt, mert ott nagy a „felingerlés” szerepe.

A mondottaknak azért van különös jelentőségük a *Tragédia* keletkezésében, mivel Madáchban rendkívül nagy a költői alkotásvágy, és pedig „erősebb az alkotóerőnél, mert a csekély átélőképesség nem bírja a költői alkotásvágyat megfelelő módon élményekkel táplálni.” S ebből az aránytalanságból következik, hogy

„már eleve nem következhet be a személyiségnek az a titokzatos egyensúlyi helyzete, amely megteremthetné a nagy művészi hangulatot. Ehhez éppen valamennyi lelki tényezőek párhuzamossága, összehangoltsága szükséges.”

Az alkotás szempontjából kifejezetten káros és hátrányos, ha az alkotót az átélt élményanyaghoz még kifejezetten életérdek fűzi.

„Az az élmény, az az életmozzanat, amelyhez még valóságos életbeli érdekek ragaszkodunk, még nem lehet esztétikai tárgy.”

Esztétikai szempontból tehát meglehetősen hosszú az út „az élménytől az alkotásig.” S Barta arra mutat rá, hogy

„Madáchban mármost ott a baj, hogy lelki alkata nem engedi meg, hogy ezt a lassú folyamatot kivárja. A türelmetlen alkotásvágy megzavarja az élmények természetes megérését, művészi hangulattal való átívódását. ...Madách nem szemléli, hanem szenved az életet, s szenvedése most még nem tud a tiszta esztétikum feloldódni. A kezdők, járatlanok tévedése ez, akik az élményt és a művészetet azonosítják — csak hogy az ő tévedésének nagyon mély oka van: lelki alkatának fentebb kifejtett aránytalansága.”

A kötet számtalan példát tartalmaz e vélemény igazolására: leveleket, illetve levélrészleteket, verseket, akkor még kiadatlan drámák részleteit, és szerzőnk levonja belőlük azt a rövid, de rendkívül fontos tanulságot, hogy Madách „Alkotásmódja alig különbözött a rögtönzéstől.” S még hozzáteszi: „Széleseben dolgozott, érlelésre, csiszolásra képtelenül.” A másik következtetés: Madách „Nem akkor alkot tehát, amikor anyaga van, hanem akkor, amikor alkotni szeretne. ...Mintha csak az alkotás élménye volna fontos, nem pedig az alkotás tárgya vagy eredménye.” S idézi is Madáchnak a következő vallomását: „előttem úgyis csak addig kedves, amíg írom.” Egyszerűen,

„nincs meg benne a nagy alkotók ösztönös biztonsága. Ezeknek a fiatal éveknek legfőbb jellemvonását e szerint abban kell látnunk, hogy Madách egyéniségében nem hozták napvilágra a költői tehetséget.”

Barta hosszasan elemzi a *Romantikus történet* című fejezetben Madách fiataalkori egyéniségét s annak problémáit, lelki összetevőit, valamint egyénisége érlelődésének az egyes állomásait. S ezek után tér rá *Hét év a családi körben* című fejezetben Madách egyéni, szűkebb családi körülményeinek bemutatására, s persze arra, hogy mindazok a problémák, amelyek magánéletéből adódtak, hogy járultak hozzá a nagy mű megszületéséhez. A Fráter Erzsivel való házasságát alapvetően elhibázottnak tartja, mert nem egymáshoz való egyéniségek voltak.

„Erzsi a modern, hanyatló kor, hanyatló, kimerült családok lelki betegségében szenved: az átélőképesség erős csökkenésében. Kicsiny az átélőképessége, kisebb az Imréénél is, s amennyivel kisebb, annyira fokozottabb hévvel, sóvárgással igyekszik hajszozni az élményeket. Sokat emlegetett mulatnivágyása, szeszélyessége, »kielégítetlen élvvágya« nem a robosztus életerő és temperamentum kitörése. Életírói mind idegesnek mondják... lelkiéletében már a házasság utolsó időszakában feltűnik némi abnormitás; az a sóvárgás tehát, amellyel a szórakozást, a szenzációt, az élményt hajszolja, nem az erőnek, hanem a gyöngeségnek, a vérszegény lelkiségnek görcsös kapaszkodása az eleven, igazi élet után.”

Az irodalomtudós hosszasan és részletesen bemutatja ennek a házasságnak minden gondját-baját, persze nem önmagáért a botrányokért, hanem azért, hogy láthassuk, mennyiben segítette az elő Madách személyiségének az érlelődését. Erzsiről még annyit állapít meg, hogy

„az asszonyban erős az érvényesülési vágy, kifelé szeret élni, kacér is, ahogy mondják, s függetlenségi vágyát beteges módon, gyerekes dac formájában éli ki. Még az önbecsülés is hiányzik belőle.”

Ennek a házasságnak minden pokla ellenére is volt Madách számára annyi pozitívuma, hogy megadta létezésének a metafizikai súlyát és bizonyosságát:

„Mégis csak ez a házasság volt első igazi nagy élménye; az igazinak, teljesnek érzett élet betöltötte lelkét, megadta neki a nyugalom, az önmagában megálló biztosság érzését. Nem volt már szüksége pózokra, pótlékokra; élete egyszerűvé, őszintévé vált.”

A vidéki földbirtokos csendes, nyugalmas életét éli, és sokkal kevesebbet ír, mint házassága előtt. Vagyis nem hajszoja az élményeket, s „alig olvas”. Barta szerint

„Valóságos áldás, hogy Madách megállítja azt a hajsztát, amely a válságos évek fáradságos, de értéktelen termékenységét kierőszakolta.”

Ezekben az években Madách tehetsége érlelődik, sőt, beérik:

„A csendes érés — állapítja meg Barta — alig észrevett döntő mozzanata az, hogy enyhül, talán meg is szűnik élményvágy és átélőképesség aránytalansága. Élményi élete nemcsak betelik, de a valóság-adta lehetőségek közt mélyül is.”

A házasság első éveiben Madáchot teljesen lekötik a házasság örömei és gondjai: gyermekei nevelése, földbirtokának gondozása, amely létalapjukat adta, továbbá a feleségével való boldog együttlét. Vagyis bekövetkezik nála az a lelkiállapot,

„amikor a vágy alig vagy éppen nem akar többet, mint amennyit a lélek valóban el is érhet. Ez az első lépés a felé, hogy — idővel — a lélekben a művészi alkotáshoz szükséges nagy, teremtő hangulat kialakuljon.”

Rendkívül tanulságos annak a folyamatnak a leírása, amely alapján bemutatásra kerül, hogy miként válik Madách igazi költővé. Házassága boldog évei alatt is írogat ugyan, de nem lírai panaszokat, hanem „epikus menetű” regéket vagy olvasmányjaiból merített tájleírásokat, s más efféléket. Barta úgy látja, hogy

„költészet még ezekből a versekből sem lett. Fejlődése szempontjából nem is ez a fontos. Fontos az, hogy nem is akarja olyan nagyon a költőséget, inkább csak magának írogat; s

fontosabb ennél az, hogy akár közvetlen életéből, akár olvasmányaiból s olvasmányai közvetítette tapasztalásából lassan-lassan anyagot gyűjt egy olyan költői műhöz, amely már nem akar a közvetlen élményből kisarjadni. Láttuk, hogy a napfényhez a sors hamarosan elküldte a másik, talán még hatalmasabb érlelőt: a szenvedést is."

Mi volt Madách szenvedésének az értelme? És mi volt a tartalma? Hosszú és beható fejtegetések sorjázna a szenvedés teológiai és morális értelemben vett értelméről, továbbá arról, hogy az egyén miképpen válaszolhat az őt ért szenvedésekre. S ekkor tér rá szerzőnk arra, hogy miképpen válaszolt Madách az őt ért szenvedésekre. Úgy találja, hogy az a magatartás, amelyet Madách tanúsított:

„az ember erkölcsi autonómiájának, a személyiség morális méltóságának, egy minden földi esendőség fölé emelő kiváltságos lelki bélyegnek tudata. Madách nem könnyen juthatott el ideig. Addig, amíg önmaga értékének és nagyrahitottságának érzése csak a naiv önbecsülés passzív formájában uralkodott lelkében, addig minden csapásban, minden veszteségben a sors álnok merényletét kellett látnia. Természetes, hogy ilyesmire egy a visszahatás: bosszankodás azon, hogy a sors éppen minket vett célba, éppen ránk pályázik. Innen az erkölcsi öntudat és méltóságérzés magaslatára, amelynek már múltó csapások nem árthatnak, Madách is talán csak egyszer juthatott el — s ebből a nagy felemelkedésből született Az *ember tragédiája* befejezése.

Hamarabb bontakozott ki a szenvedések érlelő munkájának másik hatása: Madách romantikus valóság tudatának átalakulása."

Ezek után arról esik szó, hogy a csapások és szenvedések hatására hogyan fejlődött ki Madáchban az a bizonyos *erkölcsi realizmus*, amely az embert eltéphetetlen szállal a földhöz kapcsolja. Ez nem valamiféle teológiai meggyőződés, hanem egyszerűen annak tudata, hogy minden feladatunkat és küldetésünket itt, a „salak"-ban kell megvalósítanunk és véghez vinnünk „így vált Madáchban is a földi létezés pusztá ténye erkölcsi parancssá." És tükröződik vissza a Tragédia ür-jelenetében, amikor Ádám felismeri, hogy vissza kell térnie, mert ide köti a küldetése.

Barta Madách értelmezését tulajdonképpen a szenvedés erkölcsre építi, abból magyarázza: fontos világnézeti összefüggésnek tartja, hogy egész életszemléletét ebből lehet megérteni és értelmezni. Továbbá — mint hangsúlyozza — „Most szilárdul meg világnézetében a világ örök azonosságának tudata," amely szintén a *Tragédiában* köszön vissza, mint Ádám felismerése. Így jut el tehát Madách nagyon lassan arra a felismerésre, hogy nem a közvetlen élményeit akarja költészeté varázsolni, hanem a nagy csapások súlya alatt az életet inkább akarja szemlélni, mint közvetlenül élni. Ez merőben más magatartás, mint az ifjú Madáché, aki mindennapi élményéből azon melegében költészetet akart kicsikarni. S ebben a folyamatban szenvedéseinek volt legdöntőbb szerepük.

Madách, a házassága utáni években, lélekben magára marad. Berendezkedik egy bizonyos aggregényi életformára, s noha még csak harminckétéves, de a környezete már afféle „bácsi"-t lát benne. Szerzőnk igen szemléletesen és részletesen mutatja be azt az életformát, amelyben él, és közvetlen környezetével kapcsolatot tart. Ezeknek az éveknek világnézete szempontjából is, de a *Tragédia* megszületésének körülményeit vizsgálva is, a legfőbb hozadéka az volt — s ezt ismét nagyon részletesen elemzi —, hogy Madách egy hatalmas világnézeti válságba került, „...a legmélyebb, amely embert érhet: súlyos, az egész egyéniségét, külső és belső életet megrázó világnézeti válságról beszél, s hozzáfűzi:

„A fekete semmibe zuhant az istenek kebléről; most már világos volt előtte, hogy hiába hitt az eszmék erejében, a valóságban az erőszak győzött; hiába hitt az emberi lélek nemességében, hiába hitt abban, hogy a nő Isten hírnöke, mert az emberben is, a nőben is csak silány ösztönök uralkodnak. ...Magára maradt a mindenségben, s rászakadt a teljes metafizikai támasztalanság vigasztalan hidegsége. Egyet jelentett ez lelkiéletének szinte teljes kiapadásával. A hit szabadítja fel mindazt, ami bennünk eleven forrás; még az elemi ösztönök nyers biztossága is csak egyik fajtája ennek a feloldó, előre lendítő hitnek. ...Hónapokig, talán évekig húzódtott el a válságnak ez az éjszakája."

Ennek a világnézeti válságnak a legfőbb oka a kötet megállapítása szerint a természettudományok előretörése. Ezek a diszciplínák mindig is mentesek voltak a romantikától, s ezernyolcszázharminc után pedig német földön maga a romantika is meghalt. A júliusi forradalom lefejezte a romantikát, s eltüntette nemcsak a romantikus metafizikát és természetfilozófiát, hanem vele együtt a „lélek" és a „szellem" mindenekfelettségét is felszámolta. Helyette létrejött az új korszak filozófiai alapérzése, amelyet Comte mondott ki először, s azt tanította, hogy az emberi szellem három lépcsőfokban emelkedett egyre feljebb: a vallásosban, a metafizikában és a pozitív ismeretekben. Ugyanekkor megindult a harc a kereszténység ellen is, és mint Barta említi: „Nyilvánvaló, hogy a kor levegőjéből ezt is beszívta Madách."

Aki ezt a könyvet elolvassa, az nagyon alapos tájékozódást nyerhet ennek a korszaknak a vallásbölcseleti radikalizmusáról és a vallásos kétely eszméiről. Szerzőnk részletesen és tételesen bemutatja a korabeli természettudományos gondolkodás térhódítását, és azt a folyamatot, ahogyan ez Madáchhoz is eljutott és a gondolkodását alakította.

„Nos tehát ez a német materialista forrongás adja a háttérét Madách egyéni tragédiájához; életének és világnézetének válsága hamarosan ebbe torkollik bele.”

S itt Barta filológiai pontossággal felsorolja azokat a könyveket és folyóiratokat, továbbá újságokat, amelyeket Madách olvasott, és amelyekből ismereteit szerezte. És így jut el ahhoz a megállapításhoz, amelyben egyértelműen kimondja, hogy „A világnézeti válságnak és a materialista hatásnak legbeszédesebb bizonyosága maga *Az ember tragédiája*.”

A fentiekkel ellentétben, vagy azokkal egységben is, azt is hangoztatja, hogy:

„Egy azonban bizonyos: Madách még ezekben a sötét években sem omlott a materializmus karjaiba. Ha lelki ereje és pozitív katolikus hite kevés volt is ahhoz, hogy visszatartsa, vissza kellett tartania romantikus alapélményének, amely az életet sehogyan sem tudta egyszerű anyagi folyamatnak látni, inkább valami misztikus mindent átjelkesítésre hajlott. Nem engedhették a materializmusban megnyugodni lelkének normatív hajlamai sem. Hitt eszmékben; hitt a nagyember különleges értékében; tehát ragaszkodnia kellett ahhoz, hogy az emberiség célja a magasabbrendű élet megvalósítása.”

A természettudományok hatása főként azt eredményezte Madáchban, hogy nagyon erősen feltámadt benne a törekvés a pozitív ismeretek megszerzésére. És ekkor kezd el alaposabban foglalkozni a történelemmel és a természettudományokkal. Egy magasabbrendű intellektuális élmény vágya támad fel benne, és ezekben az években nagyon sokat olvas.

„Ekkor ébredhetett rá, hogy az ember metafizikai rangjának és méltóságának bizonyítéka nem lehet kívül a nagyvilágnak semmiféle élményében, hanem egyes-egyedül önmagában. Egy felelet van a világnézet gyötrő kérdéseire: ha az ember fenntartás nélkül állást foglal és erkölcsi ereje teljes latbavetésével cselekszik. Az egyetlen szilárd pont: saját erkölcsi autonómiának, a személyiség szabad erkölcsi döntésének öntudata. Csak ez nyit meg előttünk az anyagon túlmenő világdimenziókat; csak benne emelkedhetünk oly magasra, hogy Isten szavát meghallhassuk.”

Azt persze Barta sem tudja megmondani, hogy ez a végső élmény mikor villant fel Madách lelkében, és azt sem lehet pontosan meghatározni, hogy mennyire volt tartós, és mikor lendült „oly magasra, hogy Isten szavát hallotta volna — vagy csak később, a *Tragédia* alkotása közben ért el erre a fokra.” Mindenesetre úgy látja, hogy Madách ekkor fejezte be férfivá és költővé érését, és ekkor lett „A nagy művészi hangulat teljes; a bor kiforrt; megérkezünk *Az ember tragédiája* küszöbéhez.”

A könyv 187 oldalból áll, de igazában csak 174-ből, mert a *Tragédia* elemzése a 186. oldalon befejeződik, s utána még a hírnév krónikájáról olvashatunk adatokat. És ebből a 174 oldalból csupán a 100. oldalon jut el a szerzőnk oda, hogy végre magáról a nagy műről essen szó. Ez tehát azt jelenti, hogy számára szinte fontosabb volt a *Tragédiához* vezető út bemutatása, mint maga a mű. S itt az első probléma a tudós kutató számára az, hogy milyen formáló hatásra tudunk rámutatni a *Tragédia* keletkezésénél. Ő úgy látja, hogy

„Madách mondanivalója kétségtelenül a romantikus költészet *mitikus emberszemlélete* nyomán kezdett el határozott alakot ölteni. Sugalmazó példái az előző évtizedek romantikus mitológiájának hőszói, lázadó titánjai.”

S itt aztán tételesen felsorolja a nagy emberiségkölteményeket, amelyek közül bizonyára nagyon sok, közvetlen hatással is lehetett Madáchra. Teljesen nyilvánvaló például, hogy Ádám, Éva és Lucifer alakja „ebből a televényből nőtt ki.” De a fontos itt az, hogy

„Most, *Az ember tragédiájában*, szerencsés műfaji sugalmak oda sodorták Madáchot, ahová már a *Férfi és nő is* utal: a mítosz nagyarányú, térben és időben végtelen valóságsíkjára, költő-lelkének igazi birodalmába.”

Madách gondolkozására a monográfia írója kimutatása szerint a hegeli filozófia volt legnagyobb hatással, hiszen „a historizmust minden valószínűség szerint Hegel közvetítette Madáchhoz.” A hegeli hatás tehát a történelmi színek kompozíciójának jelentékeny eleme. Ámde „A hegeli formákat Madách már a Hegel utáni korszak eszmei tartalmával tölti meg.”

Barta a *Tragédia* elemzését azzal kezdi, hogy Lucifer lázadása történelmi szemmel nézve nem más, mint „a XVIII. századi felvilágosodás és a XIX. századi radikális materializmus lázadása a keresztény isteneszme

és a keresztény metafizika ellen." De figyelmeztet bennünket arra, hogy tévedés lenne azt hinnünk, mintha Madách erre a sarokköre építené művének problematikáját.

Az igazi eszmei harc a *Tragédiában*, akkor kezdődik el, amikor Lucifernek sikerült Ádámot maga mellé állítani, és az Úrral szembefordítani. De más a szembenállás oka Lucifernél és ismét más Ádámnál: az előbbi célja a rombolás, az Úr művének a rombolása, valamint e mű értelmetlenségének a kimutatása, míg az utóbbi viszont azért lázad, mert ugyanannak a gazdag végtelenségnek a lehetőségét akarja magának megszerezni, ami az Úrnak megvan. Barta részletesen, idézetek sokaságával bizonyítja a kétféle lázadás közötti különbséget, és arra az eredményre jut, hogy

„Végső forrása ennek a romantikus titanizmusnak a panteista világérzés, amelynek lehetősége Madách lelkében is ott szunnyadt; a lázadás tehát tudva vagy tudatlan itt is a keresztény teizmus ellen irányul."

Mi ad erőt Ádámnak a küzdelemben? — veti fel a kérdést Barta. S válaszában lényege nagyjából abban foglalható össze, hogy az a „szent eszme", amelyet magában élőnek érez, azonos azzal a végső törvénnyel, amely a világmindenségnek is alaptörvénye. Ebből eredően tehát úgy érzi, hogy az ő értékkereső célkitűzését maga a világ is támogatni fogja, csak meg kell találnia azt „a közös erőt, amely mindannyiukban ott lappang."

Szerzőnk felfogása és értelmezése szerint Ádám álomlátása: tulajdonképpen „a romantikus lángész csalódásainak hosszú sorozata," és az ad neki erőt, hogy tudatában van metafizikai szabadságának és kiváltságának. De ugyanez az a küzdelme nem más, mint a materialista determinizmus egy bizonyos fajtája, hiszen azt tapasztalja, hogy mindig van küzdő és tagadó ember, jó és rossz, érték és értéktelenség: vagyis a statisztikai arány lényegében mindig ugyanaz. Ebből pedig az következik, hogy Ádám voltaképpen Lucifer áldozatává válhatna, az ő karjaiba omolhatna, ámde — amint olvashatjuk —:

„Jól értsük meg: nem akarja őt Lucifer megölni. Az ő ábrándképe egy luciferi módon élő emberiség, amely hozzá hasonlóan tagadja Istent s nyíltan hódol a gonoszság törvényének."

Csak hogy Ádám nem luciferi módon akar dacolni Istennel, vagyis nem akar az állati létbe beletörődni, hanem mindvégig ragaszkodik romantikus ember-hitéhez. S egyetlen lehetősége a diadalra, ha önként, szabad elhatározásából, tehát nem luciferi sugallatra, megöli önmagát. Vagyis elveti magát az életet, s ehhez nincs szüksége sem a végső metafizikai támaszra, sem a luciferi segítségre. S ekkor a közbejött anyaság-jelenet végső értelme mégiscsak az, hogy az isten-élmény átalakítja Ádámot, vagyis az Úr erősebb, mint Lucifer. A tanulság itt az, hogy

„Nemcsak a luciferi istenképzet tűnik el Éva vallomására, hanem füstként oszlik el a romantikus ember titáni önistenítése, ön maga fölmagasztosításának vágya is.

*Uram, legyőztél, Ím, porban vagyok,
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.*

Ádámban összeomlott a romantikus titanizmus."

Barta értelmezése szerint a történeti színeknek s bennük Ádám kilenc próbálkozásának az a közös értelme, hogy

„Ádám meg van győződve arról, hogy a benne, mint emberben rejlő »szent erő« egyúttal az egész emberi lét és az egész történelem végső metafizikai elve is, vagy legalább is ennek az elvnek megnyilatkozása. Megpróbálja ennek a szent erőnek a mibenlétét közvetlenül megismerni. Ha megismerte, ráépítheti az egész világot."

A különböző történeti színekben Ádámot végig kísérve azt látjuk, hogy mindig kettős én dolgozik benne: a cészár és a művész. Ez már az első történeti színben is megmutatkozik, amikor Ádám a Fáraó alakját ölti magára, aki nemcsak szuverén uralkodó, hanem egyúttal művész is: a piramisok megalkotója. S ugyanígy végig minden történeti színben ez a kettősség, ha áttételesen is, de bizonyítható. S ezeknek a színeknek a fő eszmei fonala az, hogy Ádám lelkében két ellentétes metafizikai »tudás« küzd egymással: „Az egyik saját lelkébe van írva, a másikat Lucifer akarja neki sugalmazni."

A tudós szerző végig elemzi az egyes történeti színeket, s mindenütt nyomatékosan rámutat arra a vezérlő eszmére, amely Ádámot előbb lelkesíti, s majd amelyből később kiábrándul. A legnagyobb csalódást — a könyv értelmezése szerint — Ádámnak a falanszter jelenti, mert ott éppen az ész alapján, a szigorú tudás vezérlésével irtották ki az emberből mindazokat az eszméket, amelyek Ádám számára a legszentebbek voltak: a hazát, a családot, a közösségeket, s

„az élő természetből mindent, aminek fennállása az ész előtt nem igazolható vagy ami észszerű mechanizmussal pótolható."

Az űr-jelenetben Ádámnak rá kell döbbsennie arra, hogy az anyaghoz, a földhöz elszakíthatatlan kötelék fűzi, mert ha a lelke tovább is létezne ugyan (test nélkül), akkor „értelem és kifejezés” híján valamiféle pusztaszellemi vegetálás állapotába kerülne, és „az igazi, testetlen szellemvilágot élő embernek nem engedi megközelíteni az Űr.” Ádám számára tehát egyetlen lehetőség marad: a küzdelem végtelensége. Az egyes ember küzdése ugyan elbukhat (el is bukik), de a kísérletek, a küzdelemek végtelensége végighúzódik az időn, és mindegyik megvalósít valamit abból, amiért a következő nemzedék tovább küzdhet, vagyis a küzdelmek végtelensége előkészíti az utódnak a célját. Így kell tehát értenünk azt, magyarázza Barta, hogy „az élet célja e küzdelem maga”. S Barta ehhez hozzáfűzi, hogy

„Van ebben valami a fejlődéseszmé és a történelmi kultúra abszolutizálásából, amelyre a XIX. század hegelianizmusa és historizmusa hajlamos volt. Ez volna tehát Ádám szerint a titok végső, igazi megfajtése.”

Ádám küzdelmében a nagy fordulatot az anyaság-jelenet hozza: ekkor kell rádöbbsennie arra, Éva vallomásakor, hogy maga az Isten szólalt meg, és pedig egyenesen őhozzá: ezért van az, hogy az első szavát nem Évához, hanem magához az Istenhez intézi: „Uram, legyőztél...” S ez után következik Ádámnak az a bizonyos híres három kérdése az Űrhoz, amelyről Barta ezt írja:

„A három kérdésnek egy a lényege: Ádám *bizonyosságot* akar, teljes metafizikai tudást, s a luciferi »tudás« határozott, világos cáfolatát. Akarja tudni, halhatatlan-e a lelke, s a szűkhatáru lét után vár-e rá az örökkévalóság.”

Az Űr azonban nem ad választ Ádám gyötrő kérdéseire,

„mert nem azért jelent meg, hogy most már állandóan velünk maradjon, hanem azért, hogy végleg beburkolózzon... Felelete eltépi Ádám lelkében a földöntúlra vezető metafizikai szálakat és elutasítja a nagy romantikus vágyat teljes metafizikai tudásra és közvetlen metafizikai élményekre.”

Ádám kérdéseire az Űr nem felel, ami azt jelenti, hogy az evilági életben egyáltalán nincs bizonyosság és nincs végleges metafizikai tudás sem. Az Űr hangját Ádám nem fogja többé hallani, tehát az ember magára maradt a földön mindörökké. Ebből következik, hogy Ádámnak saját magára kell támaszkodnia és véglegesen a földre van utalva. Tehát az eddigi »szent erő«-nek át kell alakulnia az ember erkölcsi öntudatává. De hogy az ember mégse maradjon teljesen egyedül a földi létben, ezért az Űr Éván keresztül, a női princípium által sugalmazza a segítségét. Azt mondja Barta:

„Az ember bámul: mily megdöbbenő egyszerűséggel foglalja össze az angyalok karának első négy sora hatalmas bölcséleti okoskodások minden valóságos eredményét. Szabadság és kegyelem: az emberi erkölcsi magatartás két klasszikus alapeszméje szól itt hozzánk, egy költő-filozófus ihletében könnyedén lépve át korok, évszázadok válaszfalát.”

Az *eszmék mérlegén* című fejezetben szerzőnk sorra veszi a *Tragédia* legfontosabb alap gondolatait és azok forrásvidékét. Részletesen beszél a magyar klasszicizmus leglényegesebb irányvonaláról, továbbá arról, hogy ez hogyan hatott Madách gondolatvilágára. Nagy vonalakban arról is szól, hogy miként alakult át a magyar romantika emberének sors- és világlénye. S ami itt a legfontosabb: Madách legyőzte saját magában a romantikát, és új erkölcsi parancsokra építette gondolkodásának alappilléreit.

Ennek a fejezetnek a végén Barta felveti még azt a kérdést is, hogy vajon milyen eredményre jutnánk akkor, ha Ádámot a modern lélektan szemszögéből vizsgálnánk. Feltételezi, hogy

„Részletesebb elemzés megmutatná, hogy Ádám alakjában igen sok az öntükrözés; minden lényeges vonása alkotójára mutat vissza. Madách lelkének fájó ellentéte ismétlődik meg itt: erős önbecsülés, mely néha a romantika titáni pózába öltözik — és a másik részen csekély harci ösztön és majdnem semmi magabizó erőérzés. Ádamból a kiválasztottak sorsalakító, sorsot befolyásoló hite hiányzik leginkább, ezért veszi körül egész alakját a csüggedés és sötétenlátás levegője. A fanatizmus nélküli hős furcsa alakja ő, az egykori prometheusi családja kései, erőtlén sarjdedéka. Küzdelméből épp maga a küzdelem hiányzik.”

Az *Ajándék-évek* című fejezetben szerzőnk arról beszél, hogy Madách tulajdonképpen egyművű szerző, mert a *Tragédia* előtt is, és utána is csupa olyan dolgokat írt, amelyeknek egyedül a *Tragédia* adja meg a jelentőségét, vagyis hogy részei a *Tragédiához* vezető útnak, de önmagukban semmi jelentőségük nincs. Állandóan írt például verseket, de az imádott műfajt, a lírát nem tudta meghódítani. Egész életében küzdött a lírai kifejezésért, de soha nem tudta elérni azt.

Nagy művét lényegében egy év alatt írta meg: 1859. február 17-től 1860. március 26-ig. A befejezés utáni sikertörténet lényegében annyira közismert, hogy erről részletesen szó nem esik, hanem csak a főbb állomások jelzésére kerül sor: az első kiadás, a Kisfaludy Társaságban elért siker, Arany közreműködése a

végző simításban és javítgatásban. Vagy arról, hogyan hatott Madách életére művének sikere, és miként befolyásolta élete alakulását.

„Csak egy magaslat volt, amelyre Madách nem juthatott el életében. A sors mindvégig megtagadta tőle a helyes önismeretet. Nem volt még most sem tisztában költői tehetsége természetével. Nem tudta azt, hogy egyéniségének termőereje lassú, s hogy lelkiélete megint csak hosszú évek alatt tudna anyagot gyűjteni alkotásvágyának. Azt hitte, hogy nagy művével megtalálta az alkotás bűvös kulcsát, s most már ki-bejárhat a Múzsák országában. ...Az önismeret hiánya s a *Tragédia* magaslatáról való lehanyaglás kelti Madách életében a csonkaság benyomását.”

Könyve végefelé Barta részletesen beszél arról, hogy mit tekinthetünk Madách örökségének. Szerinte, a nagy művén kívül, vagy mellette magát az életpályáját is örökségként kell látnunk, hiszen sokféle tanulságot lehet belőle levonnunk.

„Madách pályáját sem tragédiái és botrányai teszik értékké, hanem a benne rejlő erkölcsi erő. Gyönge ember volt, és saját szelleme fokozatosan emelte ki sorsának szeszélye fordulataiból. Korának világnézeti áramlatai hányták ide-oda, míg végre a nagy lélek döntésével szilárd talajt teremtett magának.”

A tudós kutató úgy látja, hogy Madách

„a nagyok szerencsésével ragadta meg élete néhány kedvező pillanatát, s a nagy mű, korának és önmagának kifejezője, mégis elkészült. Mindez elég lehet arra, hogy példaszerűvé tegyen egy emberi életet.”

Az örökség másik nagy kincse: maga *Az ember tragédiája*. Itt még egyszer szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy mi is hát a *Tragédia* két főkérdése, és a válasz ez:

„*Az ember tragédiájának* két főkérdése van... Az egyik ez: megállja-e még a helyét a romantikus korszak emberfölötti, titáni emberideálja. A másik: képes-e az ember bárminő metafizikai tudásra, s szükség van-e rá életében?”

Ezekre a kérdésekre igen érdekes és tanulságos válaszokat kapunk, amelyeket azonban itt nem kell ismertetnünk, hiszen aki ezt a könyvet elolvassa, a válaszokat maga is megtalálja. Csupán arra kívánunk rámutatni, amit maga a szerző is hangsúlyoz, hogy

„A *Tragédia* azonban nem bölcséleti vitairat, hanem műalkotás. Azt, ami benne örökkévaló, nem kell csak a gondolati oldalon keresni, része van abban esztétikai értékének is. Ez az esztétikai érték szerzett számára oly hatalmas közönséget; gondoljunk csak a színpadi előadások meg-megújuló sikerére.”

S felveti a kérdést, hogy „Milyen a *Tragédia*, mint műalkotás?” És a válasza: „Madách főműve esztétikai szempontból is érdekes, talányos, diszharmonikus, szinte már bizarr alkotás.” És hogy mindezeket mit ért, azt elolvashatjuk könyvének utolsó előtti fejezetében. Mindenesetre azon a véleményen van, hogy „Madách igazi esztétikai sikerét tehetsége romantikus oldalainak köszönheti.” És befejezésképpen arra mutat rá, hogy

„Nem elég a kompozícióban, az élesen megrajzolt apró mozzanatokban, a típusmeglátás tömörségében gyönyörködnünk. Úgy kell olvasnunk a *Tragédiát*, hogy megérezzük és elsajátítsuk belőle azt is, ami szavakkal kimondva nincsen: alkotója lelkének kiforrott egyéni hangulatát.

Milyen gazdag árnyalatokból olvad össze ez a jellegzetes madáchi hangulat! Ez a gazdag, sokszínű hangulat Madách örökségének legmaradandóbb része.”

Barta egy függelékben külön szól „A hírnév krónikája” címen a *Tragédia* színpadi pályafutásáról és sikeréről. Részletesen beszámol az 1942-ig tartó előadásokról, hazai és külföldi sikerekről, amelyeket az tett lehetővé, hogy „Madách művében az elvont gondolatosság mellett jó adag drámai ér is van, azt már Arany János kiemelte.” De a *Tragédia* igazában nem színpadra való, hanem elsősorban olvasmány: aki csak valamely színpadi adaptációját látja, annak fogalma sem lehet igazi gondolatgazdagságáról és egészéről.

Az öregkori összegezés

1945 után, de főként a kommunista hatalomátvétel után *Az ember tragédiájára* rossz világ járt: a kommunista irodalompolitika reakciós idealista alkotásnak kiáltotta ki, és a színpadról is letiltotta. Ezt az irtóhadjáratot Lukács György vezette, aki egyik *Népszabadság*-beli cikkében ideológiailag indokolta meg, hogy miért nem kívánatos Madách művének az előadása. Ennek következtében a Nemzeti Színház kénytelen volt a műsoráról levenni, és amikor 56 után ismét műsorra tűzte: a *Tragédia* bemutatása valóságos politikai tüntetésnek számított, és óriási demonstráció követte. A jegyet vásárlók már hajnalban a Nemzeti pénztára előtt sorakoztak, és nagyon sok órát voltak képesek várakozni, csak hogy jegyhez jussanak.

Barta Jánost 1951-ben nevezték ki a debreceni egyetemre a magyar irodalom professzorának, és ő azonnal hozzáfogott előadásokhoz és szemináriumokhoz a *Tragédia* elemzéséhez. E sorok írója 1952-ben volt a debreceni egyetem elsőéves hallgatója, s jól emlékszik azokra az izgalmas előadásokra és szemináriumokra, amelyekben a professzor sorról-sorra elemezte Madách nagy művét, és mutatta be annak gondolati gazdagságát. Mi, a hallgatók, persze semmit nem tudtunk arról, hogy Barta ennek a témának milyen avatott szakértője, hiszen a háború előtti két Madách könyve abban az időben már hozzáférhetetlen és elérhetetlen volt, s ő pedig soha, még csak célzás formájában sem utalt arra, hogy Madáchcsal már régebben is foglalkozott.

Írásban azonban csak 1978-ban nyilatkozott ismét a *Tragédiáról*, amikor Horváth Károly *Madách-tanulmányok* címen kötetet szerkesztett. Ez tehát azt jelenti, hogy Barta János *harminchat* év eltelté után nyúlt ismét Madách nagy művéhez, mármint írásos formában. S ez sem valami nagy tanulmány: mindössze öt nyomtatott oldal. Ezt azzal kezdi, hogy megismétli régi tételét: Madáchcsal

„a romantikus költészetnek és a századközép filozófiájának egy európai ága nyúlik be hozzánk; gyökerei jelentős részben nem hazai talajba ereszkednek.”

Aztán a továbbiakban ismét azt hangsúlyozza, hogy Madáchnak ez az egyetlen igazi értékes alkotása, mert a többi gyenge dilettáns munka, beleértve a *Mózes* is. Mert — mint írja —

„Ne áltassuk magunkat: amit hatásos rendezés, kiváló színészi produkció és olykor elevenbe vágó szövegmodernizálás, sőt átírás diadalra juttat, az lehet színpadi siker, de nem a Madáché, — s ezek a majdnem kasszadarabok eredeti formájukban vigasztalan olvasmányok maradnak továbbra is, a drámaiatlanságnak és a színpadiatlanságnak mintapéldányai.”

Ez a megállapítás kemény kritikaként hatott az akkori Madách-lelkendezésre, mert Keresztury Dezső jótékony közbeavatkozása eredményeképpen a *Mózes* tényleg óriási sikerrel ment a Nemzetiben. Barta azonban kijelentette:

„Meg kell nyugodnunk abban, hogy Madách a *Tragédia* révén kapott és kaphatott rangot irodalmi közvéleményünkben...”

A tanulmány további részében erősen vitatkozik azokkal az irodalomtörténészekkel, akik a *Tragédiát* a 19. század ötvenes éveinek társadalmi és politikai problematikájából akarják megmagyarázni, vagyis nagyon erősen korhoz kötött alkotásnak tekintik. Ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy

„Túl szűk a meder, amelybe a mű gondolati tartalmát rekesztjük velük; egyébként is észrevehető, hogy Madách figyelme csak az 1860-as fordulat után irányul erősebben a hazai politikai viszonyokra; vitatható, mennyi volt ennek az érdeklődésnek a társadalmi színezete. Madách nem arra keresi a választ: mit tegyen hic et nunc a magyar középnemesség, — Ádám küzdelmének távlatai messze túlőnnek az ilyen aktualitáson.”

Barta szerint „A *Tragédia* műfaji jellege szempontjából is egy nagy európai áramlatnak szélső hullámverése...” Szemmellátható, hogy 1978-ban érkezettnek látta az időt arra: egyre nyíltabban ki merje mondani azt, amit Madáchról évtizedek óta gondol. Szembefordul a kor marxista irodalmáraival, akik mindent az aktuális politikai eseményekkel magyaráztak, és nyíltan kimondja, hogy

„ha a *Tragédia* gondolati tartalmát nézzük, a negyvenes és ötvenes évek európai *szellemi világának* kellős közepén érezhetjük magunkat.”

Ezután nagy vonalakban rámutat a *Tragédia* főbb problémáira, motívumaira, s egy-két vonással megrajzolja a három főszereplő alakját. Rámutat arra is, hogy mennyiben kötődik az akkori magyar filozófiai gondolkodáshoz, és miben tér el attól. Továbbra is úgy látja, hogy Madách elsősorban művész, és csak

másodsorban gondolkodó. Beszél a műnek azokról a gyengéiről, amelyeket már Gyulai Pál és Arany János is szóvá tettek. Részletes elemzését adja valódi költőiségének, és sorra veszi a valóban felejthetetlen jeleneteket.

Tulajdonképpen Barta ebben a rövid tanulmányában mindazokat a kérdéseket érinti, amelyekkel már a háború előtti könyveiben is foglalkozott.

Ennél az 1978-as tanulmányánál összehasonlíthatatlanul fontosabb az 1983-ban közzétett harminc oldalas értekezése, amelyben mindazt összefoglalja, amelyet a *Tragédiáról* fontosnak és lényegesnek gondol.

„Az a kimeríthetetlen problémakör, amelyet Madách főműve magábazár — írja tanulmányának a végén, önvallomásként — tudományos pályám kezdete óta foglalkoztat; tanulmányban, monográfiában, egyetemi előadásokban és szemináriumokon ismételtelen visszatértem hozzá. Amikor most ezt a számomra végső értékelést közreadom, nem hallgathatom el, hogy eredményeim egyrésze, az elemzések és értékelések bizonyos elemei korábbi évekre nyúlnak vissza.”

Amikor ezt a tanulmányát közreadta, már nyolcvankét éves volt, és többé valóban nem nyilatkozott Madáchról, tehát ebben a témakörben ez volt a hattyúdala. S ha ezt az írását elolvassuk, akkor az a vélemény alakul ki bennünk, hogy ennél többet nem is igen lehet a *Tragédiáról* mondani, mert itt valóban mindenről beszél, és minden vele kapcsolatos kérdést megtárgyal. A kiindulási alapja az, hogy a *Tragédiában* két alapvető filozófiai probléma van: az egyik a harmónián, amelyet Madách korában egyezményes filozófiának hívtak, s a képviselői Hetényi János és Szontágh Gusztáv voltak. Az egyezményes filozófia lényege: egység a különféleségben, s ezek ellentétben vannak egymással ugyan, de munkára készítik egymást, és végső fokon harmóniát alkotnak. S Barta kérdésként veti fel, hogyan élte át Madách a harmóniát? S a válasza az, hogy mindig mint valamilyen módon való megvalósult szépséget fogja fel; például a jóságnak és a boldogságnak az összekapcsolása (ez etikai szempontból: harmónia), aztán: az ember a világgal van összhangban, tehát ez is egy fajtája a harmóniának.

Újabb kérdés: hol merül fel először a harmónia gondolata a *Tragédiában*? Először az angyalok karának első énekében, aztán a II. színben az édenkertben. S hol bomlik meg először a harmónia? Lucifer fellépésében, aki a biológiai pozitívumot képviseli, s vele szemben az Úr viszont az életnek az eszmei síkját jelenti. Tehát Lucifer fellépésével a természet, az anyagiasság és az eszme dualizmusa bomlik fel („Nem szülte az anyag?”). De ez a hasadás az ember életében is bekövetkezik, amikor az Úrral szembeszáll, szakít vele, s ugyanekkor ráébred a korlátaira („Ugranám, de testem visszahull” stb.) A szabadság és szükségszerűség ellentétét tehát Madách az emberen keresztül mutatja be. Ádám tudni szeretne, sőt tudni akar, de ugyanekkor ebben a vágyában benne van a tudás és az ösztönösség, valamint a tudás és az érzelem ellentéte is. Az összhang tehát minden álmjelenetben megbomlik: a IV. színben például a nagymember és a tömeg közötti ellentétben ábrázolódik, Ádám életében az erkölcsi összhang mindig azzal bomlik meg, hogy életében a jóság és a boldogság sohasem jár együtt.

Barta felveti tanulmányában azt a kérdést is, hogy vajon megvalósul-e az összhang az álmképekben, vagyis a történelemben? Egyáltalán: igazak-e az álmképek és hézagtalanok-e? A valóságos történelmet mutatja-e be Lucifer, vagy pedig torzít? Madách az álmképekkel kapcsolatban kétségkívül a hézagtalanság illúzióját akarja kelteni, tehát fel kell tételeznünk, hogy szerinte minden korszak harmóniával kezdődik, ámbár szemelláthatóan nem az volt a célja, hogy ezt ábrázolja.

Hogyan jön létre a harmónia a *Tragedia* befejezésében, és vajon létre tudta-e ezt hozni Madách? Barta válasza az, hogy a harmónia létrejön, de az magasabb fokú, mint a paradicsomi harmónia, mert bizonyos ellentéteknek az összegezését mutatja. (Tehát fejlődés az ősállapothoz képest!) Madách azt sugalmazza, hogy a nemes kebeljutalma magában az öntudatában van („Az ember önbecsének az érzése”).

További kérdés Barta tanulmányában, hogy megoldódik-e a XV. színben a szabadság és a szükségszerűség ellentéte? Ez utóbbit utoljára az eszkimó-jelenet képviseli, s az előbbi pedig az öngyilkossági kísérlet, valamint az, hogy Ádám szabadon választhat jó és rossz között. „Fog korlátozni az arasznyi lét”...: ez a végtelen térrel szembeállítva azt jelenti, hogy egy bizonyos harmónia igenis létezik. De az összhang azzal is megvalósul, hogy az Úr kijelöli Lucifer helyét, s ezzel létrejön a harmónia a természet és az eszmeiség között. Ezzel szemben az ember és az Isten között nincs igazi összhang, hanem csak a sejtelve létezik.

Tehát hol jön létre a harmónia? A világmindenségben vagy az ember tudatában? Barta szerint csak ez utóbbiban, de itt is csak úgy, hogy minden küzdelem után felbomlik, hogy aztán megint létrejön egy következő küzdelem után. Ádám az emberiségnek valamilyen végső alapját, *metafizikai* alapját és támaszát keresi, s ez a törekvése összefügg azzal (de nem azonos vele!), hogy mi a világon a lényeg? Ennek a megtalálása vajon mennyiben tölti be Madách számára a végső támasz szerepét? Barta úgy látja, hogy

semennyiben, mert akkor meg sem indulna a küzdelem. De valójában a *Tragédia* végén sem, hiszen az Úr nem felel Ádám három kérdésére. Hol próbálja tehát Ádám a lábát megvetni? Részben önmagában, aztán a tudásban, majd a küzdelem végtelenségében és aztán a közösségben. Az önmagában való keresés azonban a XV. szín küzdelmei között összeomlik. De megsemmisült ez már az V. szín végén is, a Kepler-jelenetben, továbbá az eszkimó színben. Barta rámutat itt arra az ellentétre is, hogy Ádám az eszkimó jelenetben ugyan csalódik a küzdelem értelmében, de ez a csalódása a XV. színben *részben* rehabilitálódik. De ugyanígy kiábrándul Ádám a tudásból is: különösen a XV. színben, de már előbb is a X. színben, majd pedig a falanszter jelenetben. S végül csalódik a közösségben is, éspedig többször is.

A *Tragédia* másik alapvető filozófiai problémája Barta szerint úgy fogalmazható meg, hogy mi a végső támasza az embernek, vagyis Ádámnak? Rövid válasza az, hogy *önmagának az erkölcsi tudata*. Ezt fejezi ki az utolsó karének („Karod erős...”), valamint hogy az Úr sem szünteti meg Ádám végtelen bizonytalanságát. Az ember erkölcsi öntudata Madách szerint sokkal erősebb, mint a tudásba vetett hite, vagy a közösséghez fűződő kapcsolatai. De az erkölcsi öntudat nem azonos azzal, hogy „önmagam levék enistenemmé”, mert amikor Ádám ezt mondja, akkor még azt hiszi, hogy semmi akadály nincs akaratának megvalósítása előtt. De a végén rájön, hogy csupa akadályokkal kell küzdenie. Persze az erkölcsi öntudata mindvégig megmarad, hiszen úgy dönt, hogy még *akkor is* küzdeni fog, ha teljesen egyedül van.

Barta aztán felveti azt a kérdést, hogy vajon Éva is ugyanazt éli-e át, amit Ádám? A *Tragédiából* az derül ki, hogy ő majdnem ugyanolyan értetlenséggel és közönnyel nézi Ádám küzdelmét, mint maga a természet. Sokatmondó tény, hogy a visszaemlékezés (pl. a VI. színben) Éván keresztül lepi meg Ádámot, és a Fáraó jelenetben Évával kapcsolatban Ádám úgy érzi, hogy „Ez a szálaknak egyike, mellyel Uram gúnyral körülvett.” De Ádám nem akarja beadni a derekát ennek az élménynek, s ezért bukkan ez fel a történeti színekben újra meg újra. Végérvényesen az öngyilkossági jelenetben is ott van, amely összekapcsolódik Ádám számára a második szilárd ponttal: az anyasági jelenettel. Évában kétségkívül van valamiféle transzcendens elem, amit azonban nem lehet bizonyítani, hanem inkább csak érezzük. Tehát ez csak *ösztönös* bizonyosság, amit azonban — Madách szerint — nem szabad tudnunk. Barta úgy látja, hogy Évára Madách különösen nagy eszmei súlyt helyezett, hiszen a nő intuitív sugalmazása az, ami Ádámot szinte a természetfeletti régiókkal hozza kapcsolatba.

A szerző külön fejezetben foglalkozik tanulmányában azzal, hogy hogyan kell értékelnünk Madách világnézetét. Nézete szerint itt az ismeretek szerzésének kérdése vetődik fel, amelyeknek két forrása van: az első a közvetlen tapasztalás, s a második a gondolkodás, az ész munkája. Madách szerint e kettő egymás nélkül semmit nem ér. Itt Descartes híres mondására emlékezteti az olvasót, amely így hangzik: Gondolkodom, tehát vagyok (*Cogito, ergo sum*). A romantikus mozgalom viszont, amelyhez Madách is tartozott, megtagadta az értelmet, mint az ismeret forrását. Barta itt viszont arról beszél, hogy kétféle ismeret létezik: van egy mechanikus, külső ismeret, s ennek az eszköze az értelem, és létezik egy *lényegi* ismeret is, aminek az eszköze nem az értelem, hanem a *spontán*, eruptív felismerés. A filozófiában az ismeretnek ezt a fajtáját szokták az ész trónfosztásának nevezni, s ilyen címen írta Lukács György is a maga híressé, vagy inkább hírhedté vált könyvét.

Ismeretes, hogy Nietzsche például kételkedett az értelmi megismerés pozitívumában, és ennek az értelemellenes folyamatnak a tetőpontja a Bergson-féle filozófia, amely azt tanítja, hogy a fogalmi megismerés funkciója mindig kategorikus, száraz és mechanizál. Ezzel állítja szembe Bergson az intuitív megismerést, amely közvetlen, ösztönszerű. S végül arra mutat még rá Bergson, hogy az értelemnek is van egy bizonyos megismerő jellege. Barta itt mellékesen foglalkozik Lukács György említett könyvével is, és megállapítja róla, hogy az a tétele, amely szerint az irracionális az imperializmus jellegzetes filozófiája: erősen vitatható, hiszen az irracionális már 150 évvel ezelőtt jelentkezett, persze nem Bergsonnál, hanem más európai filozófusoknál.

A fentiekkel csupán azért foglalkozik, mert a *Tragédiával* kapcsolatban felveti azt a nagyon fontos kérdést, hogy mi a szerepe az ismeretnek az ember életében? Másképpen fogalmazva: mi a jelentősége a tudásnak az ember, vagyis Ádám életében? Madách szerint az értelem egyáltalán nem ad olyan ismeretet, amely az élet egészét át tudná fogni. A *Tragédiában* olvassuk: „A tudomány csak sántán követi az *ifjú* tapasztalást.” Barta szerint itt az „ifjú” szinonimája: erős, kiapadhatatlan. Madách szerint tehát az ismeret első formája nem az értelem, hanem a tapasztalás, illetve: az életben nem a teória a fontos, hanem maga az élet. Nem véletlen, hogy a hideg értelmet Lucifer képviseli, aki a gonosznak, a tagadásnak és a hiánynak a megtestesítője. Az igazi tudós Madách szerint (mármint a Kepler típusú tudós) a lángészhez és a művészhez áll közel, aki mindig az egészet látja, de nem az értelmével, hanem lángeszének az intuitív közvetlen megragadó képességével. Madách tehát — vonja le a tudós a végső tanulságot — az *irracionális képviselője*. De Madách két irracionalista korszak között elszigetelten áll, mint összekötő jelenség, illetve kapocs. Meggyőződése, hogy a világ, illetve a történelem ésszel nem fogható fel, hanem csak intuícióval. S Barta itt szembeszáll Madáchcsal, mert azt vallja: a világtörténelem olyan folyamatokból áll, amelyek ésszel mégiscsak megmagyarázhatók.

Madách viszont az intuíció híve volt, s ennek egyik bizonyítéka az a fiatakori levele, amelyben azt írja, hogy a világ kikacagja az ésszt és a logikát. Egy másik levelében pedig arra biztatja barátját, hogy „Bizzunk mindent a perc ihletésére, ne tervezzünk semmit sem.” Más szavakkal: mondjunk le az életnek mindenféle tudatos irányításáról.

Mi hát — Madách szerint — az igazán, valóban létező a világban? Madách a *Tragédiában* azon a nézeten van, hogy az *anyag a szellem létezésének egyik formája*. A filológusok kimutatták, hogy Madách ismerte, vagyis olvasta Büchner *Anyag és erő* című könyvét, és tájékozott volt Feuerbach nézeteiről is. A Madách korabeli viták, amelyek a naturalizmus és a pozitívizmus körül zajlottak, a *Tragédia* szerzőjének ismerősök voltak, hiszen az ő idejében ilyen világnézeti tényezők harcoltak egymással, és olvasta azokat a folyóiratokat (például az *Athenaeum* címűt), amelyek ezeket a vitákat közvetítették.

Barta tüzetesen foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy mit kell értenünk a dualizmus fogalmán (persze filozófiai értelemben)? Madách korában ez azt jelentette, hogy egyfelől van szellem, lélek és Isten, és másfelől pedig létezik anyag, illetve természet. Mármost a 19. század ötvenes éveiben ez a dualizmus úgy kezd átalakulni, hogy a szellem, lélek és Isten egyre veszíteni kezdi hagyományos szerepét, és a filozófusok azon a nézeten kezdenek lenni, hogy az anyagon kívül léteznek *eszmék* is, amelyek felváltják, vagy inkább leváltják a szellem, lélek és Isten mindenhatóságát. Tehát a dualizmus úgy alakul át, hogy egyfelől vannak *eszmék*, másfelől pedig létezik az anyag, illetve a természet. A materializmus természetesen monista, mert csak az anyagot ismeri el végső létezőnek. Egy Madách korabeli német filozófus is azt mondja, hogy igazában csak tények és értékek vannak, tehát a szellem, vagy az Isten nem létezik. Ezzel szemben a klasszikus dualizmus szerint a végső létező a test és a lélek. És megint más a 19. századvégi dualizmus, amely ilyen ellentétpárokat ismer: eszme és forma, vagy: anyag és forma. S ezek után teszi fel Barta ismét a kérdést: Milyen Madách vilásképe? S úgy találja, hogy *Madách közeledik a századvégi dualizmus felé, de nem volt materialista*. Nem jutott el odáig, hogy megtagadja a természetfeletti Istent, de nem is hisz benne szilárdan (hiszen Ádám három kérdésére egy szilárd hívő nem úgy felelt volna). Ádám soha nem elégszik meg csak a természettel, hanem még egy emeletet szeretne fölébe építeni (például kulturális lét, vagy nemesebb értelemben vett tudás, vagy a nagy művész, illetve nagy alkotó stb.). De megvannak Madáchban a klasszikus dualizmus maradványai is, ezt sem tudja teljesen megtagadni. Másfelől viszont van benne egy bizonyos elégedetlenség is a régi kultúra megmerevedettsége ellen.

Külön problémaként vizsgálja a szerző a *Tragédiában az egyén és a tömeg viszonyát*. Felsorolja a tömeg jellegzetes színeit: IV., V. és a VI. (A keresztre feszítettek). A VII. színben több jelenet is ide sorolható, aztán a VIII. színben egy udvaronc mond véleményt a tömegről, a X. és a XI. szín tarka összevisszaságot mutat ebből a szempontból, s a XII. színtől pedig nem merül fel ez a kérdés, mert mindenki a tömeghez tartozik, kivéve persze Ádámot és Lucifert.

A tömeggel kapcsolatban Barta azt a kérdést is felveti, hogy szociológiai értelemben mi nevezhető osztálynak. S azt mondja, hogy az alkotó tagjait valamilyen eszmei cél és a kollektív magatartás teszi magasabbrendűvé. A lovagokból például (a *Tragédiában*) minden eszmei cél kiveszett, és csak a bizánci nőket kergetik. Vagyis Madách tömegábrázolása nem egyforma, mert megvan nála a modern értelemben vett tömegfogalom is, hiszen szó van nála elnyomottakról és elnyomókról. Másfelől viszont Madách úgy mutatja be a tömeget, hogy az azt összetevő egyének magasabb lelki funkciói vesznek ki, mihelyt tömegbe kerülnek (később ezt vallotta Le Bon és Ortega is!). Madách szerint a tömegben mindig valami pillanatnyiség van, tehát befolyásolható, s szinte majdnem csőcselék. De a tömegről alkotott véleményét legjobban Lucifer fejezi ki, aki az vallja, hogy nem a testvériség és nem valamiféle eszmei cél fűti a tömeget, „mert minden ember uralomra vágy”. Lucifer tagadja, hogy valaha is egyenlőség lesz, és tagadja, hogy a tömegben valami eszmei cél lenne.

Kérdés ezek után, veti fel Barta, hogy honnan voltak élményei Madáchnak a tömegről? S itt négy tényezőt, illetve forrást sorol fel:

- a) a szabadságharcból (de ez nem jelentős, mert Madách távol állt a harcoktól);
- b) voltak modern élményei: olvasmányai alapján a munkásságról volt valamilyen benyomása;
- c) a francia forradalomról is sokat olvasott;
- d) személyes élményei: a vidéki megyei nemesség politikai magatartása (ez tükröződik pl. az athéni színben, ahol a szavazatokat megvásárolják).

A fentiekből adódik, hogy Madáchnál a tömegábrázolás nem egységes: mondhatni, hogy a régi és az új mezsgyéjén áll.

A következő nagy téma a tanulmányban az, hogy miként ábrázolja Madách az egyént? A téma kifejtése elején a *Tragédiából* ilyen sorokat idéz: „Az ember szív e szent örök tüze”; aztán: „Mily pokol lehet szűd Istenének, hogy nem bír teremteni” — mondja Michelangelóról Ádám a falanszter jelenetben.

A kérdés tehát a szerző számára itt úgy vetődik fel, hogy mit jelent Madáchnak az egyén fejlődése? Az egyén a *Tragédiában* mindig a tömeg ellenlábasa, hiszen a lángészben vagy a géniusban valami földöntúli erő lakozik. És kinek felelős egy-egy ilyen nagyember? Miltiades, Danton, Tankred vagy Kepler kiábrándulnak abból, hogy a közösségnek lennének felelősek. A nagy tudósok is csak önmagukkal szemben érznek felelősséget, hiszen a lángész alkotása minden szabályon felül áll, sőt, ő ad szabályokat az utána jövőknek. Ennek a meggyőződésnek a betetőzése a XV. színben az angyalok kara, és ide tartozik — legalább is Barta szerint — Madách történetfelfogása is, amelyben szinte túlsúlyban van az individualizmus.

A tudós nemcsak azt vizsgálja, hogy mik lehettek a *Tragédia* történetfelfogásának a gyökerei, hanem a válaszokat is a lehető legalaposabb körütekintéssel adja meg:

a) múltbeli örökség: a romantikus korszak hagyománya (például: romantikus titánok; lásd: Jókai). Ez a hagyomány Madách fiatalkori műveiben is megvan;

b) a Bach-korszak magyar társadalmi állapota, amely jellegzetes átmenet volt a feudalizmusból a kapitalizmus felé. A régi közösség összefogó ereje már meglazult, az újjé pedig még nem alakult ki. Egyedül csak a társas élet különböző formái virultak: névnapok, keresztelők, lakodalmak stb. De minden más közösségi élet megszűnt. Akik ebben a légkörben felelősséget érznek magukban: azok magukra maradnak. Így járt például Arany János is, aki úgy gondolta, hogy legjobb, ha csak magának ír. Ezt bizonyítja a *Vígasztaló* című verse vagy a Csaba trilógia előhangja: „ha későn, ha csonkán, *ha senkinek*, írjad.” Pedig Arany 1848-1849-ben még a közösségnek szóló költészetet akarta felvirágoztatni.

Ebben az időben alakul ki a dzsentri s vele együtt az *úri morál*, amely lényegében az élet tartalmatlanságát fejezte ki, hiszen csak kifelé jelentett bizonyos magatartásbeli normát, befelé azonban nem tudott erkölcsi tartást adni.

Barta külön megemlíti itt a polgárságot is, amely a nemességhez próbált idomulni, persze csak külsőségekben.

S ugyanekkor már az eddigi összetartó erő, a passzív rezisztencia is kezd bomladoxni. Mindezek következtében tehát a nagyember azért csak önmagának felelős, mert a környezete alacsonyabb, mint ő.

c) a polgári morálnak van egy olyan vonása, amelyik a *munkán* alapul. Ezt mutatja például a *Gondolatok a könyvtárban* vége. Persze — hangsúlyozza Barta — ebből a századvégi munka-kultusból hiányzik a nemzet iránti felelősség, ami azt jelenti, hogy a kor itt ismét a régi és az új morál mezsgyéjén áll.

Aztán foglalkozik ebben a nagy tanulmányában azzal is, hogyan ábrázolja Madách a *Tragédiában* a *fejlődés* gondolatát vagy eszméjét. „Megy-e előbbre majdan fajzatom, Nemesbbedvén...” — kérdi Ádám.

Barta azon a nézeten van, hogy Madách felfogása szerint a fejlődés valamilyen tökéletesedést, erkölcsi fejlődést jelentene, mégpedig olyat, amellyel az ember Istenhez közeledne. Ezzel áll tehát szemben (az athéni színben) az öntudat alantas ösztöne és bizonyos eszmei követelések ábrázolása. S ezen a dualizmuson az semmit nem változtat, hogy az aljasság néha erkölcsi köntöst ölt magára. Madách szerint a fejlődést az jelentené, ha a nyers emberi természet és az eszmei követelések egybeforrnának. Csakhogy a XIV. színben — és ez ábrándítja ki Ádámot — úgy látszik, hogy a nyers természet minden eszmei célon úrrá válik. De ez az antagonizmus a *Tragédia* eszmeisége miatt feltétlenül szükséges, hiszen ha ez nem lenne, akkor azonnal megállna a fejlődés. Nagy kérdés aztán, hogy vajon erre rájön-e Ádám?

Barta értelmezésében a *Tragédia* jeleneteiből egy harmonisztikus fejlődési fogalom adódik, és ő azt a további kérdést veti fel, hogy *ez mit nem jelent?* A szerző úgy látja, nem jelent az egy olyan állandó és végleges harmóniát, vagy célt, amely felé fejlődni kell. Ellenben megvan a lehetősége annak, hogy a harmónia bizonyos időben, legalább is egy időre, létrejöhön. S ezután ismét következik a stagnálás, és újra lehet kezdeni mindent elölről. Ilyen értelemben a végső tanulság az, hogy a harmónia tehát mindig és soha nem jön létre.

A fenti problematika — állítja Barta — összefügg azzal, hogy milyen korszakokat nem ábrázol Madách? (Ez csupán filológiai kérdés.) Az viszont kétségtelen, hogy az alkotó egy olyan hézagatlan emberi történetet képzel el, amelyben vannak hullámhegyek és hullámvölgyek. Az Erdélyi Jánoshoz írt levelében is azt vallja, hogy „Az emberiség folyvást fejlődik, ha az emberiség nem is vette észre.” A *Tragédiában* ez úgy ábrázolódik, hogy minden szín pesszimizmust, egy parányi tragédiát sugall, noha az egészbe beágyazva ezek megszűnnek.

„A cél halál...” — olvassuk az ismert sorokat, s felvetődik bennünk a kérdés, hogy vajon lesz-e mindig olyan eszme, amelyért érdemes küzdeni? Madách szerint az élet, vagyis a történelem egy állandó teremtő folyamat, amely mozgósítani tudja az ember erőit. Kérdés azonban, hogy ez dokumentálódik-e a *Tragédiában*? Azt tudjuk és tapasztaljuk, hogy Ádám mindig bízik, és mindig talál olyan új eszmét, amelyért érdemes küzdenie. A londoni szín karénekeiben olvassuk: „Mindig új s mindig a régi...” S ugyanebben a karénekekben előbb: „A méltóságos tenger zúg, / Zajg tovább is és nevet.”

Barta értelmezésében „a méltóságos tenger” magát az élet teljességét jelenti, ami a filozófia nyelvére áttéve egy dinamikus fejlődés fogalommal azonos. Kérdés azonban, hogy mi az, ami ebben fejlődik? A válasz az, hogy az ember, illetve maga az emberiség. Vagyis ennek a dinamikus fejlődés-fogalomnak az igazi tartalma: a folytonos újateremtés, mert hiszen az élet egésze fejlődik. Persze ez a fejlődés, mutat rá nyomatékkal, nem jelent okvetlen értékbeli gyarapodást is. Ezzel szemben a haladás fogalma ezt is mindig magában foglalja, s ez a fejlődésnek egy magasabb foka. Hogy Madách ezt is ábrázolni próbálta (lásd az Erdélyihez írott levelét), azt Barta a következőkkel bizonyítja:

a) A *Tragédiában* a tömegnek az ábrázolása egy felfelé haladó fokozatosság. Az Athén és Párizs közötti fokok: eretnekek és a rokonszenvezők, a párizsi forradalmárok és a londoni munkások. Ezeknek az ábrázolásában kimutathatóan van bizonyos fejlődés, még akkor is, ha Ádám ezt nem elég határozottan mondja ki, sőt, ismerjük el: sehogy.

b) Az, ami az emberben emberi: az egyes színekben egyre gazdagabban bontakozik ki. Keplerben több az emberi, mint Miltiadesben, s a XII. színben szinte az emberi élet egész totalitása benne van. Az élet folytonos gazdagodása az egyes színekben szemmel kísérhető.

A fentiekkel kapcsolatban azonban felvetődik a gyanú Bartában, hogy ez vajon nem csupán azt jelenti-e, hogy a későbbi színek jobban sikerültek, mint a korábbiak? Tehát szabad-e ebből arra következtetni, hogy ez egyenlő az emberiség fejlődésével? Barta erre azt válaszolja, hogy itt-ott praktikus haladási mozzanatok is megfigyelhetők a *Tragédiában*, tehát nem túlzás feltételeznünk, hogy Madách magában a fejlődésben is hitt.

„Mintha a költő kárpótolna azért — írja tanulmánya befejezéseként — amivel a bölcselő adósunk maradt: megcsillogtatva előttünk a történelmi fejlődés többarcúságát.”

Egy bizonyos: aki Bartának ezt a két könyvét és két tanulmányát elolvassa, érezni fogja, hogy ennél jobb eligazítást Madách igazi megismeréséhez sehol máshol nem kaphatna. Írni fognak ugyan még sokan és sokat Az *ember tragédiájáról*, de alig hihető, hogy a Bartáénál fontosabb és újabb szempontokat találjanak. A kimeríthetetlen Madách-irodalomban Barta írásai magasan kiemelkednek mind a konkrét tárgyismeret, mind a pszichológiai és filozófiai szempontok alkalmazása tekintetében. Utolsó tanulmányán természetesen érezni, hogy a kor politikai viszonyai miatt bizonyos kérdéseket nem érinthet, ám háború előtti könyveinek ezzel a mostani új kiadásával az olvasó azokban a kérdésekben is tájékozódhat, amelyekről ebben a legutolsó tanulmányban nem esik szó.

Örölnünk kell, hogy a Mundus Kiadó ennek a kötetnek a megjelentetésével hozzájárult nemcsak Barta János munkásságának a megismertetéséhez, hanem Madách gondolatvilágának az átvilágításához is.